

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ АРХИТЕКТУРА ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ

**Иноятов У.И., Нуриббетов Р.И., Саидов М.С.,
Маманазаров О.Ш.**

ҚУРИЛИШ КОРХОНАЛАРИ ХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИ ТАҲЛИЛИ

(ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА)

1-ҚИСМ

ТОШКЕНТ 2008

КИРИШ	4
I – БОБ. ҚУРИЛИШ КОРХОНАСИ ХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИ ТАҲЛИЛИ ФАНИНИНГ МАЗМУНИ ВА ПРЕДМЕТИ	
1.1. Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлили фанининг мазмуни ва предмети	7
1.2. Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлилининг аҳамияти ва вазифалари	10
1.3. Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлили асослари	12
II – БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ УСЛУБИ ВА МЕТОДИКАСИ	
2.1. Иқтисодий таҳлил тушунчаси ва услуби	16
2.2. Корхоналарда иқтисодий таҳлилни ташкил этиш ва ўтказиш тартиби	20
2.3. Иқтисодий таҳлил жараёнида қўлланиладиган усуллар	23
2.4. Иқтисодий таҳлилнинг турлари	28
III – БОБ. МАҲСУЛОТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА ХИЗМАТЛАР ТАҲЛИЛИ	
3.1. Қурилиш маҳсулоти сифати таҳлили	42
3.2. Корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш таҳлили	52
3.3. Қурилиш корхонасининг маҳсулот ишлаб чиқариш рентабеллик даражасини аниқлаш	53
3.4. Қурилиш ишларини режа асосида бажариш таҳлили	56
3.5. Қурилишда ишлаб чиқариш режаси бажарилишининг тезкор таҳлили	67
IV – БОБ. КОРХОНАЛАРНИНГ МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ БИЛАН ТАЪМИНЛАНИШИ ВА МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИ ТАҲЛИЛИ	
4.1. Корхонанинг меҳнат ресурслари таркиби таҳлили	69
4.2. Корхонанинг меҳнат унумдорлиги таҳлили ва уни ҳисоблаш усуллари	71
4.3. Қурилиш корхонасида меҳнат салоҳиятини таҳлили ва уни аниқлаш усуллари	79
V – БОБ. АСОСИЙ ВОСИТАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ВА УЛАРНИНГ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ	
5.1. Корхонанинг асосий капитали ва унинг тузилиши	101
5.2. Асосий фондларнинг эскириши ва амортизацияси	104
5.3. Асосий фондлардан фойдаланишнинг умумий кўрсаткичлари	107
5.4. Қурилиш корхонасининг асосий воситалар билан таъминланганлиги ва улардан фойдаланиш самарадорлиги таҳлили	111

КИРИШ

Бозор муносабатларининг ривожланиши ҳар бир корхона олдига ташқи муҳит таъсирида ўз хўжалик юритиш фаолиятини такомиллаштириб бориш вазифасини қўяди.

Бозор иқтисодиётининг ривожланиши корхоналар хўжалик фаолиятини, биринчи навбатда бозор иқтисодиётининг асосини ташкил этувчи алоҳида корхоналар ва уларнинг ички таркибий тузилмалари, қуйи бўғинлари(турли мулк шаклидаги)ни таҳлил этиш заруриятини келтириб чиқаради.

Фаолият юритаётган аксарият қурилиш корхоналари фаолияти таҳлилидан шундай хулоса қилиш мумкинки, улар фаолиятида бошқарувнинг иқтисодий усулларида фойдаланиш даражаси талаб даражасида эмас. Хусусан, ижрочиларни рағбатлантириш механизми яхши йўлга қўйиламаган бу ўз навбатида корхоналардаги мавжуд барча ресурслардан самарасиз фойдаланишга, тўпланган бозор тажрибаларидан оқилона фойдаланмасликка олиб келмоқда. Иерархик бошқарув тузилмалари доирасида, шунингдек ҳатто афзалликлар аниқ бўлган ҳолатда ҳам бошқарув вазифаларини амалга ошириш масалалари ўзининг ижобий ечимини топмаяпти.

Ҳозирги вақтда ўз ечимини кутаётган вазифалардан бири қурилиш соҳасида лойиҳавий-йўналтирилган бизнес хусусиятини ҳисобга олган тарзда иқтисодий таҳлилнинг амалий методикалари ва методологик асосларини ишлаб чиқишдан иборат. Бу қурилиш корхоналарининг ожиз жойларини ўз вақтида тўғри аниқлаш, бозорнинг ўсиш стратегияларини ишлаб чиқиш ҳамда ташкилотни бошқаришнинг бошқа асосий муаммоларини ечишга имкон яратади. Билиш назариясига асосан, таҳлил-бу ҳодиса ва жараёнларни яхлит бир объектнинг алоҳида элементлари, хусусиятлари, вазифалари, улар ўртасидаги боғлиқликлар бўйича ва объектлар хусусиятларининг қонунийлиги жиҳатидан ҳодиса ва жараёнларни ўрганишнинг ташкил этувчи қисмидир. Ташкилотнинг бутун хўжалик фаолиятини аниқлашда комплекс таҳлилдан фойдаланилади. Комплекс таҳлил ўтказиш объекти сифатида ҳар

томонлама кўриб чиқишни талаб этган ҳолда, айнан бир мақсадда бирлашган анъанавий ҳамда қайта тикланаётган моделлар таҳлилининг методологик асосини ташкил этади. Комплекс таҳлилнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, у иқтисодий амалларни алоҳида хўжалик юритувчи субъект даражасида ўрганади. Унинг асосий тамойиллари бўлиб, умумий мақсад; тўлиқлик; тизимлилик; мувофиқлик; ягона вақтинчалик ажратмалар ҳисобланади.

Таҳлилнинг берилган методологик ҳолати, иқтисодий жараён ва натижаларни текширишнинг жами усуллари, ташкилотни бошқариш тизимидаги таҳлил усуллари, таҳлилнинг объекти ва субъекти - буларнинг барчаси биргаликда иқтисодий таҳлилнинг концептуал моделини ташкил қилади.

Қурилиш маҳсулоти ихтисослашуви, пудрат ишлари бозоридаги иқтисодий муносабатлар табиати, танлов асосида буюртмаларни пудрат ишларига жойлаштириш шундан далолат берадики, қурилиш ташкилотининг рақобатбардошлиги ва инвестицион-қурилиш даври қатнашчиларининг иқтисодий манфаатлари ҳамжиҳатлигининг таъминланиши комплекс таҳлил концептуал моделининг асосий кўрсаткичлари ҳисобланади.

Фикримизча, қурилиш ташкилотида комплекс таҳлил тизимини яратиш тамойилларидан бири бу - ташкиллаштирилган ҳолда амалга ошириш, барча бошқарув структуралари билан алоқани таъминлаш, таҳлил натижаларидан фойдаланувчи барча савиядаги кишиларга тушунарли аналитик “тил”ни ишлаб чиқиш, фирма ичида аналитик тизимни максимал даражада шакллантиришдир.

Таҳлил жараёнида ечимлари айнан бир бошқарув даражасига боғлиқ бўлган муаммоларни аниқлаш лозим. Агар бундай йўл билан аналитик кўрсаткичлар тизими бошиданоқ йўлга қўйилмаса, ташкилотда йўл қўйиб бўлмайдиган ёки кутилмаган ўзгаришларга ўз вақтида таъсир этувчи қўшимча бошқарув алоқаларини яратиш зарур бўлади.

Иқтисодий адабиётларда тадбиркорлик жараёнларини моделлаштириш, уларни қайта шакллантиришга етарлича катта эътибор қаратилган, аммо, ташхис масаласи етарли даражада очиб берилмаган. Иқтисодий таҳлил назарияси ва амалиётида асосий урғу натижага берилади, лекин, ташкилот муаммолари жараёнларда пайдо бўлади. Айнан тадбиркорлик жараёнларининг “нуқсонлар” таҳлили олдиндан бизнес муаммолари ташхисини ва ўз вақтида уларнинг ечимини таъминлайди.

Мазкур ўқув қўлланма бозор иқтисодиёти шароитида қурилиш корхонасининг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш усуллари ва йўллари ўрганишда талабаларга яқиндан ёрдам беришга мўлжалланган. Шунингдек, қўлланмадан қурилиш корхонаси фаолияти таҳлили билан шуғулланувчи амалиётчи мутахассислар ва шу соҳага қизиқувчилар фойдаланишлари мумкин.

I – БОБ. ҚУРИЛИШ КОРХОНАСИ ХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИ ТАҲЛИЛИ ФАНИНИНГ МАЗМУНИ ВА ПРЕДМЕТИ

1.1. “Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлили” фанининг мазмун ва предмети

Бозор иқтисодиёти шароитида қурилиш тармоғининг ривожланишида, қурилиш корхоналари хўжалик фаолияти муҳим ўрин эгаллайди ва уларнинг моддий-техника базасини яхшилашда “Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлили” фани муҳим ўрин тутди.

“Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлили” фанининг мазмун ва моҳияти, “Иқтисодий таҳлил” фанининг асосий мақсад ва вазифаларига боғлиқ ҳолда шаклланиб боради.

“Иқтисодий таҳлил” фани режалаштириш, ҳисоб ва ҳисоботнинг илмий тизимига асосланади. Чунки режа топшириқларининг реаллиги ҳисоботнинг аниқ ҳамда тўғрилигига боғлиқ. Уни бузиш эса, жиноятдир. Шунинг учун ҳам “Иқтисодий таҳлил” фани “Корхона иқтисодиёти”, “Қурилиш иқтисодиёти”, “Бухгалтерия ҳисоби”, “Статистика” ва шу каби фанлар билан узвий боғланган, яхлит мустақил фан ҳисобланади. Қайд этилган фанлардан ҳар бири корхоналар иқтисодиётининг айрим соҳаларини ўргатади. “Иқтисодий таҳлил” фанининг бошқа фанлардан фарқи шундаки, у хўжалик фаолиятини тўғри таҳлил қилган ҳолда хўжаликда қандай иш юритилаётганлигини, унинг иқтисодиёти ва ривожланиш даражаси, ривожланишига нималар тўсқинлик қилаётганини, қурилиш корхоналарида қурилиш ишлари режасининг бажарилаётганини, қурилиш ишлари ва бошқа турдаги харажатларни пасайтириш ва рентабелликни оширишда қандай имкониятлар мавжудлигини кўрсатиб беради.

Иқтисодий таҳлилнинг асосий мақсади иқтисодий қонунлардан фойдаланиб хўжаликларда, уларнинг тармоқлари ҳамда таркибий бўлинмаларида самарадорликни ошириш учун, фойдаланилмаётган

имкониятларни топиш ва улардан самарали фойдаланиш йўллари аниқлашдир. Дарҳақиқат, таркибий қисмларини ўрганмай туриб, яъни таҳлил қилмай туриб, табиат ва жамиятдаги ҳодисалар сингари иқтисодий ҳодисаларни ҳам илмий жиҳатдан билиб бўлмайди.

“Таҳлил” ибораси грекча “анализ” сўзидан олинган бўлиб, “бўлақларга бўлиш” ёки “ажратиш”, “таҳлил қилиш” каби маъноларни англатади. Шундай экан, таҳлил мураккаб ҳодиса ва предметларни таркибий қисмларга бўлиш, ажратиш асосида кўрсаткичларни таққослаш ва ўрганиш, демакдир.

Таҳлил тадқиқ усули бўлиб, шу усул воситаларида ҳодисалар ўртасидаги сабабли боғланишлар ва ўзаро боғлиқликлар ўрганилади.

Фан бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланаётган фан-техника ривожланиши шароитида таҳлил ҳаётий заруратдир. Бусиз табиат ва жамият тараққиётининг объектив қонунларини билиш ва улардан фойдаланиш мумкин эмас.

Аммо инсон онгли фаолиятининг айрим омиллари ва ўрганилаётган предметнинг баъзи томонларини таҳлил қилиш билангина фаолият ёки предмет ҳақида ҳамиша ҳам тўла тасаввур пайдо бўлавермайди. Тўла тасаввур ҳосил бўлиши учун предметдаги айрим таркибий қисмларнинг боғлиқликлари ва ўзаро муаммоларини белгилаб олиш, умумлаштириш, яъни синтез қилиш лозим. Чунки таҳлилсиз синтез бўлмайди. Демак, таҳлил билан синтезнинг узвий боғлиқлигигина объектив олам ҳодисаларини ҳар томонлама ўрганишга имкон беради.

Шундай қилиб, имкониятларни излаб, улардан тўғри фойдаланиш йўллари аниқлаш ва ижтимоий самарадорликни ошириш мақсадида ишлаб чиқарувчи кучлар ҳолатини иқтисодиётга, унинг тармоқлари ва таркибий бўлинмаларида иқтисодий қонунларга амал қилинишини ўрганиш иқтисодий таҳлилнинг асосий мазмунини ташкил этади.

“Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлили” курси миллий иқтисодиётнинг барча тармоқлари сингари, жумладан, қурилиш тармоғига

хос хусусиятларни ҳам эътиборда тутган ҳолда хўжалик фаолиятининг барча томонларини ўргатади.

Бошқа фанлар сингари “Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлили” фани ҳам ўзи асосланадиган иқтисодий таҳлил мазмунига кўра тавсифланувчи предметга эга. Қурилиш корхоналари хўжалик фаолияти таҳлили предмети деб корхоналардаги хўжалик жараёнлари ҳамда ушбу жараёнлар натижаларини, объектив ва субъектив омилларга боғлиқлиги ва бу боғлиқликнинг тегишли иқтисодий ахборотномаларда акс эттирилишига айтилади.

Қурилиш корхоналарида хўжаликнинг молиявий натижалари объектив ва субъектив омиллар таъсирида шаклланиб, иқтисодий ахборот тизими орқали акс эттирилади. Иқтисодий таҳлил предмети объектив ташқи омил таъсирида шакллланувчи хўжалик жараёнлари ва уларнинг пировард натижалари ҳисобланади. Объектив омиллар хўжалик фаолиятига доимий таъсир кўрсатиб, ўзида иқтисодий қонунлар ҳаракатини акс эттиради. Қурилиш корхоналарида иқтисодий таҳлил жараёнини ўтказишда кўпинча баҳо омили, яъни нархлар, тарифлар, ставкалар ўзгариши мумкин. Чунончи, қиймат қонуни ва бозор қонуни талабига кўра, нархлар муттасил ўзгариб боради. Бу эса, қурилиш корхоналарининг барча кўрсаткичларига таъсир қилади. Нархлар, тарифлар, ставкаларнинг ўзгариши таҳлил қилишни, шунингдек, мураккаб иқтисодий ҳисоб-китоблар амалга оширилишини талаб этади.

Юқорида қайд этганимиздек, қурилиш корхоналари хўжалик фаолияти фанининг предмети, объектив ва субъектив омиллар таъсирида шакллланувчи хўжалик жараёнлари ва қурилиш корхоналарининг охириги молиявий натижалари ҳисобланади.

Юқоридагиларга мувофиқ тарзда хўжалик юритишга, бизнес режанинг тўлиқ бажарилишига (ҳамма бошланғич позициялар объектив мавжуд бўлганда) у ёки бу ишлаб чиқариш жамоаси ишини оқилона амалга ошириш, ишлаб чиқариш, иқтисодиёт, молия жараёнларини тўғри ташкил қилиш,

ижрочининг ўз иши бўйича чуқур билимларга эгаллиги, иқтисодий ва ташкилий тайёргарлиги орқали эришилади.

1.2. “Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлили”нинг аҳамияти ва вазифалари

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан муайян масалаларни, хусусан, мавжуд иқтисодий имкониятлардан оқилона фойдаланиш, иш сифатини, асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини, меҳнат унумдорлигини ошириш, республика аҳолисининг қурилиш маҳсулотлари ва бошқа товарларга бўлган талабини чуқурроқ ўрганиш, иқтисодий тежамкорликни кучайтириш масалаларини ҳал қилиш муҳим вазифаларга айланди. Мақсадга эришиш учун аввало, ҳар бир қурилиш корхонаси ва унинг бўлими ўз фаолиятини атрофлича, чуқур таҳлилига асосланиб, ички хўжалик имкониятларидан тобора унумлироқ фойдаланишга, камроқ харажат қилиб, юқори натижаларга эришишга, илғор тажрибаларни жорий этишга, илғорларнинг ташаббусларини оммалаштиришга алоҳида эътибор бериш, сифат кўрсаткичларини муттасил яхшилаб бориши керак.

Бу қурилиш корхонасининг иш шароитини ҳисобга олган тарзда, иқтисодий қонунларнинг барча талаblари тўлиқ бажарилиши устидан назоратни, шунингдек, фойдаланилмаётган имкониятларни излаб топиб, ишга солишни, рентабелликка эришиш йўллари аниқлашни тақозо қилади. Бунда эса қурилиш корхоналари хўжалик фаолияти таҳлили учун муҳим аҳамият касб этади.

Хўжалик юритишни бошқариш ишларига илмий ёндашиш даражаси иқтисодий фанларнинг қанчалик ривожланганлигига ва уларнинг тавсиялари хўжалик юритиш амалиётига қанчалик татбиқ қилинишига боғлиқ. Шундай экан, барча корхоналарнинг, шу жумладан, қурилиш корхоналарининг раҳбарлари, мутахассислари, иқтисодчилари, ҳисобчилари, бўлим

бошлиқлари, сотувчилар, иқтисодий таҳлил услубларини мукаммал ўзлаштиришлари ва иқтисодий билимларни пухта эгаллашлари лозим. Бу уларнинг ўзлари ишлаётган корхона иқтисодиётини чуқур билишларига, пухта иш юритишларига, фаолиятларига иқтисодиёт соҳасидаги янгиликларни изчиллик билан татбиқ қила олишлари, камчиликларнинг сабабларини аниқлашларига, келгусида бундай хатолар такрорланишига йўл қўймасликларига, эътибордан четда қолаётган ички хўжалик имкониятларини топиб, улардан тўла фойдаланишни таъминлашга ёрдам беради. Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлили шундай қуролдирки, унинг воситасида иқтисодий тежамкорлик шартларига риоя қилиш ва хўжаликнинг муқобил иш юритиши устидан назорат амалга оширилади. Таҳлил натижалари ҳар бир меҳнат жамоаси ва бутун хўжалик бажарган иш маҳсули билан танишишнинг имконини беради.

Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлилининг асосий вазифаси қурилиш корхонаси иқтисодиётини ўрганиш, уни янада ривожлантириш, такомиллаштириш, мавжуд имкониятлардан тўлиқ фойдаланиш, эришилган муваффақиятларни кенг ёйиш ва йўл қўйилган камчиликларнинг сабабларини ўрганиш ҳамда уларни имкони борича тугатишга ёрдам беришдан иборат.

Шундай қилиб, қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлилининг вазифаларига қуйидагилар киради:

- қурилиш корхонаси хўжалик фаолиятида эришилган муваффақиятларнинг асослари ва йўл қўйилган камчиликларнинг сабабларини бухгалтерия ва статистика ҳисоботлари асосида ўрганиш;

- қурилиш корхонасининг фаолиятини, иқтисодиётининг ривожланиш даражаси ва суръатини ҳар томонлама ўрганиш;

- ютуқларни мустаҳкамлаш чораларини кўриш, камчиликларнинг ўз вақтида олдини олиш;

- қурилиш корхонаси хўжалик фаолиятини батафсил ўрганиш асосида режанинг бажарилишига баҳо бериш;

-таҳлил якунига кўра, иш натижаларига таъсир қилган омиллар ва сабабларни ўрганиш;

-қурилиш корхоналарида фойдаланилмаётган имкониятларни қидириб топиш ва улардан тўлиқ фойдаланиш;

-паст кўрсаткичли қурилиш корхоналари фаолияти билан илғор корхоналар фаолиятини таққослаш, паст кўрсаткичли корхоналар фаолиятини илғор корхоналар тажрибасига таянган ҳолда ривожлантириш ва мустаҳкамлашга ёрдам берадиган тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.

Бу вазифаларнинг бажарилишини таъминлаш учун қурилиш корхонаси хўжалик фаолиятида олиб борилган таҳлил ҳолис (объектив) ва аниқ бўлиши, мунтазам ўтказилиб турилиши лозим. Нохолис ва мавҳум таҳлил натижаларга нотўғри баҳо берилишига, корхоналар фаолияти самарадорлигини ошириш юзасидан нотўғри таклифлар киритилишига олиб келади.

Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлили шундай воситадирки, унинг ёрдамида қурилиш корхонасида иқтисодий тежамкорликка, иш сифати ва суръатини, унумдорликни оширишга эришиш, бу жараёнлардаги фаолият устидан назорат юритиш мумкин бўлади.

1.3. Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлили асослари

Фаннинг ҳамма қурилиш тармоқлари учун методологик асос ҳисобланган *билиш назарияси* қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлилини ҳам заруратга айлантиради ва моҳиятини белгилайди. Замонавий фаннинг методлари ва услубларини яхлит ҳолда билиш жараёнида таҳлил ва синтез, эксперимент, методлаш каби муҳим восита (инструмент)лардан фойдаланилади.

Таҳлил, грекча “analysis” сўзидан олинган бўлиб, ўрганилган объектни қисмларга, элементларга бўлиш, деган маънони англатади. Таҳлил диалектик бирликда «синтез» тушунчаси билан боғлиқдир.

“Синтез” сўзи эса, грекча “Synthesis” сўзидан келиб чиққан бўлиб, у аввал қисмга бўлиниб, ўрганилган объектнинг бир бутун объектга айланишини билдиради.

“Таҳлил” ва “синтез” тушунчалари ҳар қандай илмий изланишнинг негизидир. Улар инсон онгининг шакли сифатида кўпгина фанлар томонидан ўрганилади, лекин хўжалик фаолияти ва унинг сўнгги натижалари таҳлили фақат “Иқтисодий таҳлил” фанида ўрганилади. Таҳлил билан кенг маънода иқтисодий таҳлил назарияси, бошқарув таҳлили ва молиявий таҳлил шуғулланади.

“Иқтисодий таҳлил” фани бир-бири билан боғлиқ бўлган қуйидаги 4 қисмдан иборат:

- иқтисодий таҳлил назарияси;
- бошқарув таҳлили;
- молиявий таҳлил;
- тармоқлар иқтисодий таҳлил.

Иқтисодий фанлар тизимида иқтисодий таҳлил махсус фанлар қаторига киради ва у бошқа фанлар билан чамбарчас боғлиқ. Иқтисодий фанларнинг ўзаро боғлиқлиги қуйидагиларда намоён бўлади:

Умумий иқтисодиёт назарияси:

1. Аниқ иқтисодий фанлар:

- тармоқлар иқтисодиёти;
- корхоналар иқтисодиёти;
- мамлакат иқтисодиёти.

2. Махсус иқтисодий шакллар ва ташкилотлар иқтисодиёти:

- кредит, молия, маркетинг, табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти ва

ҳ.к.

3. Ахборот аналитик фанлар:

- статистика;
- иқтисодий-математик усуллар;
- хўжалик фаолияти таҳлили.

4. Тарихий иқтисодий фанлар:

- иқтисодий фикр тарихи;
- халқ хўжалиги таҳлили.

Иқтисодий таҳлил ва иқтисодий назария. Иқтисодий таҳлил алоҳида корхоналарнинг хўжалик фаолиятини ўрганишда иқтисодий назария категорияларига асосланади; корхоналар фаолиятини баҳолашда бу фаолият иқтисодий қонунларга бўйсунушига эътиборни қаратади.

Иқтисодий таҳлил ва бухгалтерия ҳисоби. Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда бухгалтерия ҳисоби маълумотлари асосий манба ҳисобланади. Бухгалтерия ҳисобининг асосий усулларида бири бўлган баланс усули иқтисодий таҳлилда ҳам қўлланилади. Иқтисодий таҳлил ҳулосалари асосида бухгалтерия ҳисобининг назорат функцияси намоён бўлади. Иқтисодий таҳлил ёрдамида бухгалтерия ҳисобининг аналитик аҳамияти ошади ва бу, ўз навбатида, бухгалтерия ҳисобининг такомиллашушига олиб келади.

Иқтисодий таҳлил ва аудит. Иқтисодий таҳлил жараёнида аудит ва тафтиш (ревизия) маълумотларидан фойдаланилади. Ўз навбатида, аудитор ва ревизорлар таҳлил натижаларига ўз текширувларида суянадилар. Улар кўпроқ эътиборни иқтисодий таҳлил натижасида аниқланган камчиликларга қаратадилар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлилининг аҳамияти нимада?
2. Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлилининг вазифалари нималардан иборат?
3. Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлили нималарга асосланади?

4. “Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлили” фанининг мазмуни ва предметига изох беринг.

5. Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлили жараёнида:

- таққослаш;
- фарқни топиш;
- баланс;
- занжирли боғланиш;
- фоизли сонлар бўйича фарқини топиш;
- гуруҳлаштириш;
- коэффициентлар, индекслар ва арифметик усуллар қўлланилади.

Уларнинг ҳар бири ҳақида тушунча беринг.

6. Иқтисодий таҳлилнинг нечта босқичи бор?

7. Иқтисодий таҳлилнинг:

- жорий таҳлил;
- комплекс таҳлил;
- ретроспектив таҳлил;
- истикбол таҳлили;
- таққослама таҳлил;
- тез муддатда ўтказиладиган таҳлил;
- молиявий-иқтисодий таҳлил;
- техник - иқтисодий таҳлил;
- ички ва ташқи таҳлил;
- хўжаликлараро ижтимоий-иқтисодий таҳлил;
- вазифани бажарувчи қиймат таҳлили;
- мавзу бўйича таҳлил турлари мавжуд.

8. “Қурилиш корхонаси хўжалик фаолияти таҳлили”да қандай манбалардан фойдаланилади?

II – БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ УСЛУБИ ВА МЕТОДИКАСИ

2.1. “Иқтисодий таҳлил” тушунчаси ва услуги

“Иқтисодий таҳлил” тушунчаси хўжалик жараёнларининг ҳолати ва ривожланишини диалектика услубига асосан ўрганади. Бунга хўжаликнинг ички имкониятларини топиш ва иш жараёни самарадорлигини ошириш йўллари билан белгилаш мақсадида ишлаб чиқарувчи кучлар ва иқтисодий қонунлар таркибий қисмларини алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш орқали эришилади.

Табиат, жамият ва тафаккурнинг ривожланиш қонунларини тадқиқ қилиш ҳамда ўрганишнинг бирдан бир тўғри йўли (илмий услуби) диалектик услубдир. Шунинг учун ҳам бу услуб ҳамма фанларнинг, шу жумладан, “Иқтисодий таҳлил” тушунчаси ҳам назарий ва услубий асосни ташкил этади. Материалистик диалектика иқтисодий жараёнларни уларнинг ўзаро алоқаси, ҳаракат ва ривожланиши давомида биргаликда ўрганишни талаб қилади.

Бошқа ҳодисалар билан боғлиқ ва улар қуршовидаги бирор ҳодиса алоҳида олиб кўриладиган бўлса, уни ҳеч қачон тўғри тушуниб бўлмайди. Шу боисдан ҳам айрим хўжаликлар, корхона ва ташкилотлар фаолияти бу фаолиятга оид барча далил ва маълумотларнинг ўзаро боғлиқлигини эътиборда тутган ҳолда комплекс ўрганишни тақозо қилади. Масалан, товар айланиши (оборот) режасининг бажарилишини таҳлил қилишда бу режанинг ғоят жиддийлигини ва унга таъсир қилувчи ва унинг уддаланишини таъминловчи омилларга эътибор қаратиш зарур. Бу омиллар сирасига савдо корхоналарининг тегишли товар жамғармалари, ишчи кучи, машиналар ва моддий-техника ресурслари билан таъминланиш ҳамда шу ресурслардан унумли фойдаланиш даражаси, табиий шароитлари ва бошқалар киради.

Иқтисодий таҳлилда “омил” тушунчаси у ёки бу ҳўжалик жараёнининг такомиллашиши учун зарур шароитлар ҳамда бу жараёнларнинг натижаларига таъсир этадиган сабабларни англатади.

Курилиш корхоналари ва ташкилотларининг фаолияти серқирра. Шу боис, улар бажарадиган ишларнинг натижалари ҳам хилма-хил омилларга боғлиқ. Шунинг учун иқтисодий таҳлил вақтида айрим омил таъсиринигина эмас, балки бутун бир комплекс омиллар таъсирини умумий ва алоҳида-алоҳида ўрганиб чиқиш зарур. Агар иқтисодий таҳлил жараёнида ўзаро боғлиқ омиллардан бирортаси эътибордан четда қолса, таҳлил натижаси бўйича чиқариладиган хулосалар аниқ ва тўғри бўлмайди.

Иқтисодий таҳлил сифатли, хулосаларининг мақбул бўлиши кўп жиҳатдан таъсир кўрсатувчи омиллар чуқур ўрганилишига боғлиқ.

Диалектик материализм услуби шуни ўргатадики, ривожланиш пастдан юқорига қараб содир бўлади, билиш эса оддийдан мураккабга, хусусийдан умумийга томон ривожланиб боради. Шу сабабли иқтисодий таҳлил услуби тадқиқотнинг *индукция* ва *дедукция* усулларини ўз ичига олади. Хусусий, якка факт олиниб, унинг асосида умумий қоида ҳосил қилинадиган бўлса, бу – индукция усули; аввал барча хусусий ҳолларни ўз ичига олган умумий қоида ҳосил қилинадиган бўлса, бу – дедукция усули бўлади.

Иқтисодий ҳаётнинг барча ҳодисалари бир-бири билан сабабий, натижавий боғлиқ. Иқтисодий таҳлилда бу боғлиқликни аниқлаб олиш лозим. Бу корхона ва ташкилот фаолияти натижаларига салбий таъсир кўрсатадиган сабабларнинг олдини олиш имконини беради.

Курилиш корхоналари фаолияти самарадорлиги ва бу самарадорликка тегишли омилларнинг таъсир даражаси таҳлил қилинаётганда иқтисодий таҳлил иқтисод ва бошқа фанлар эришган муваффақиятларга таянади. Ўз навбатида, иқтисодий таҳлил услубининг қўлланилиши бошқа иқтисодий фанларни корхона ва ташкилотлар фаолиятида юз бераётган жараёнлар ҳақидаги янги маълумотлар билан бойитишга имкон туғдиради. Корхона ва ташкилотларнинг ҳўжалик фаолиятини илмий асосда комплекс таҳлил

килмоқ учун диалектик услубни қўллай олиш билан бирга, иқтисодиёт фанларининг бутун тизимини, хусусан, иқтисодиёт назариясини, қурилиш корхоналар иқтисодиётини, режалаштириш ва ташкил этишни, бухгалтерия ҳисоби, статистика ва бошқа фанларни чуқур билиш лозим.

Бу фанларни ўрганмасдан, шунингдек, ишлаб чиқарувчи кучлардан, иқтисодий қонунлардан қай тарзда фойдаланиш лозимлигини билмасдан хўжалик фаолиятини чуқур таҳлил қилиш, боз устига корхоналарда иш самарадорлигини оширишга қаратилган ва илмий жиҳатдан асосланган таклифларни ишлаб чиқиш қийин.

Бошқа иқтисодий фанлар услубиёти каби “Иқтисодий таҳлил” фани услубиёти ҳам ўзига хос муҳим хусусиятларга эга. Чунончи, хўжалик фаолиятига таъсир қилувчи омиллар, техника, технология, савдони, ишлаб чиқаришни ташкил этиш кабилар билан боғлиқ омилларни тизимли ва комплекс текшириш ва таҳлил қилиш “Иқтисодий таҳлил” фани услубиётининг энг муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланади. Эслатиб ўтиш керакки, тизимли таҳлилни комплекс таҳлил билан алмаштириш асло мумкин эмас. Объектни *иерархик* усул (бўйсиниш тартиби) орқали бошқариш, масалан, цехни корхонанинг, бирлашмани тармоқнинг бир қисми ва ҳоказо сифатида *ўрганиш* тизимли таҳлилга мисол бўлади.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, иқтисодий таҳлил ва хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш бир нарса эмас. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш иқтисодий таҳлилнинг бир бўлаги ҳисобланади. Иқтисодий таҳлилни бошқаришнинг учала даражаси (халқ хўжалиги, тармоқ, корхона) билан боғлиқ хўжалик фаолиятининг таҳлили фақат учинчи даражадаги бошқаришга алоқадор.

Хўжалик ривожланишига таъсир этувчи омилларнинг таъсир даражасини белгилаш орқали бизнес-режанинг бажарилиши, бошқариш самарадорлиги ҳамда фаолиятдаги асосий ва ҳал этувчи масалалар аниқланади. Таҳлил натижалари умумлаштирилиб корхонанинг хўжалик

юритиш борасидаги фаолиятига баҳо берилади ҳамда барча имкониятларнинг йиғма ҳисоби аниқланади.

Маълумки, иқтисодий кўрсаткичлар бир - бирлари билан ҳар томонлама сабабли боғланишда. Таҳлил усулининг вазифаси ана шу сабабларни аниқлашдир. Таъкидлаш лозимки, ҳатто, айрим олинган иқтисодий кўрсаткичларга бир канча сабаблар таъсир кўрсатади. Бу сабабларнинг ҳаракатини аниқлаш эса жуда ҳам мураккабдир. Шу сабабли, аввало асосий ва ҳал қилувчи сабаб ва омилларни таъсирини аниқлаш керак. Шундай қилиб, таҳлилнинг дастлабки шарти хўжалик фаолиятига таъсир этувчи сабабларни иқтисодий белгиларига қараб, тўғри туркумлаш ҳисобланади. Масалан, товар маҳсулоти ҳажмининг ўсиш суръатига таъсир этувчи омиллар қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- меҳнат омиллари;
- меҳнат воситалари, омиллари;
- меҳнат предметлари омиллари гуруҳларига умумлаштирилади;
- меҳнат омилларига корхонанинг ишчи кучи билан таъминланиши, иш вақтидан фойдаланиши ва меҳнат унумдорлиги;
- меҳнат воситалари омилларига эса, корхонанинг асосий фондлар билан қай даражада таъминланганлиги, уларнинг ҳажми, таркиби, ўсиш суръатлари, техник ҳолати ва улардан фойдаланиш самарадорлигининг даражаси сингарилар;
- меҳнат предметлари омилларига корхонанинг хом ашё ва асосий материаллар билан таъминланганлиги ва улардан фойдаланиш самарадорлиги даражаси кабилар киради.

Юқорида санаб ўтилган омиллар мустақил ва ўзига ҳос маънога эга, шу билан бирга бир-бири билан узвий равишда боғланган. Аммо уларнинг таъсирини механик тарзда бир-бирига қўшиб ҳам бўлмайди. Чунончи, меҳнат унумдорлиги ўсиши ишчилар малакаси ва иш вақтидан самарали фойдаланилишига (меҳнат омиллари); меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасига (меҳнат қуроллари омиллари) ҳамда

хом ашё ва материаллардан тежамкорлик билан ва оқилона фойдаланишга (меҳнат предметлари омиллари) боғлиқ.

Ўз навбатида ҳар бир гуруҳ таркибий қисмларга бўлинади. Чунончи, меҳнат омиллари миқдор ва сифат кўрсаткичларидан иборат. Миқдор кўрсаткичларига ишчиларнинг рўйхатдаги ўртача сони кирса, сифат кўрсаткичига меҳнат унумдорлиги даражасининг ўсиши мисол бўлади. Бир ишчига тўғри келувчи йиллик иш унумдорлиги:

- бир ишчи томонидан бир йилда ишланган ўртача иш кунларига;
- ўртача иш кунларининг узунлигига;
- бир ишчига тўғри келувчи ўртача соатлик иш унумига боғлиқ.

Кўриниб турибдики, бир кўрсаткич иккинчи бир кўрсаткич билан узвий равишда боғланган бўлиб, ўзига хос занжирсимон яхлит шакл ҳосил қилади.

2.2. Корхоналарда иқтисодий таҳлилни ташкил этиш ва ўтказиш тартиби

Режаларнинг илмий асосланишига режалаштиришдан олдинги давр учун ташкилотлар ва корхоналар хўжалик фаолиятини чуқур таҳлил қилиш орқали эришилади. Иқтисодий таҳлил ташкилотлар ва корхоналар молиявий-хўжалик фаолиятини ўрганиш усуллари тизимидир. Ундан режани иқтисодий асослаш ва унинг бажарилишини таҳлил қилишда фойдаланилади.

Таҳлилни тўғри уюштириш учун аввало, таҳлил режасини ишлаб чиқиш, мавжуд материалларни ўрганиш, жадваллар тузиш, чизмалар тайёрлаш ва таҳлил қилинадиган материалларнинг сифатини текшириш лозим. Тўғри ва синчиклаб текширилган маълумотлар ёрдамидагина хўжалик фаолиятининг яхши томонларини кўрсатиш, камчиликларни очиб ташлаш ва ишни яхшилашга оид чораларни белгилаш мумкин.

Таҳлил режасини тузишда корхона ва ташкилотлар хўжалик фаолияти таҳлилининг тахминий тузилишидан фойдаланиш мумкин (2.1-жадвал).

Хўжалик фаолияти таҳлили билан корхона ва ташкилотларнинг хизматчилари, юқори ташкилотлар, молия, банк тизимлари ва манфаатдор бошқа ташкилотлар шуғулланади.

2.1-жадвал

Қурилиш корхоналари ва ташкилотлари хўжалик фаолияти таҳлилининг тахминий режаси

№	Таҳлил мавзуси	Таҳлил манбаи	Муддати	Таҳлил ўтказувчи шахс
1.	Ҳисобот йилида йиллик товар айланиши режаси бажарилишининг таҳлили	Йиллик ҳисобот, савдо-молия режаси	III – IV	Мутахассис, иқтисодчи ходим ва ҳ.к.

Қурилиш корхонасининг хўжалик фаолиятини юқори ташкилотлар, туман ва шаҳар бошқармалари, уюшмалар, шунингдек, режалаштирувчи ва молиявий органлар, давлат банки, давлат статистика, солиқ органлари ва бошқа ташкилотлар таҳлил қилади.

Юқори ташкилотлар иқтисодий таҳлил ёрдамида давлат интизомига риоя этилишини, режалар бажарилишини назорат қилиб турадилар, режалаштириш ва бошқаришни такомиллаштирадilar ва мавжуд молиявий ресурслардан янада самаралироқ фойдаланиш имкониятларини қидириб топадилар.

Таҳлил режаси бажарилишига асосан корхоналарнинг иқтисодчилари масъул ҳисобланадилар. Бу жараёнга, шунингдек, хўжаликдаги мутахассислар ва бошқа хизматчилар ҳам жалб этилиши, молиявий ишларнинг бажарилишини таҳлил қилишда эса бош ҳисобчи иштирок этиши лозим. Улар иқтисодчи билан биргаликда хўжалик кўрсаткичларини янада яхшилашга қаратилган аниқ таклифларни ишлаб чиқишлари ҳамда бу таклифларни хўжалик раҳбарларига топширишлари керак. Энг муҳими, хўжаликда аналитик ишлар ташкил этилишини режа тузиш билан тугатиш

керак эмас. Чунки энг яхши тузилган тахлил режаси ҳам имкониятлардан фойдаланиш ва ходимларни режани бажаришга сафарбар қилишни кўзда тутадиган ташкилий ишлар билан мутахкамланмаса, қоғозда қолиб кетиши мумкин. Шундагина у корхоналар иқтисодини мустахкамлашда мавжуд имкониятлардан тўлиқ фойдаланишга ёрдам беради. Режанинг бажарилишини пухта назорат қилиб туриш, мунтазам текширув олиб бориш интизомни мустахкамлаш ва иш учун жавобгарлик даражасини оширишнинг самарали чорасидир.

Тахлилнинг сифатли қилиб ўтказилиши у қай даражада ташкил қилинишига боғлиқ. Тахлил жараёнида тахлил даврини беш босқичга бўлиш мумкин:

1. Тахлил режаси ва дастурини тузиш. Режада: кўзда тутилиши:
 - кўриладиган масалалар ва тахлил йўналиши акс эттирилган дастур тузиш;
 - тахлил усули;
 - тахлил қилинадиган мавзу (корхона);
 - тахлилнинг вазифаси ва мақсади;
 - муддати;
 - тахлилни ўтказадиган шахс (бухгалтер, иқтисодчи ва бошқа ходимлар) белгиланади.
2. Тахлил учун зарур манбаларни танлаш ва уларнинг тўғрилигини текшириш керак.
3. Тахлилга жалб қилинган материалларни бир тизимга келтириб, аналитик жадвалларга жойлаштириш ва тахлил қилинаётган кўрсаткичларга таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш ҳамда ўрганиш лозим.
4. Тахлил якунини ҳужжатларда расмийлаштириш. Бунда аниқланган камчиликлар, ишни яхшилаш юзасидан берилган таклифлар, мавжуд имкониятлар кўрсатилади.
5. Тахлил якунига кўра, берилган таклифларни жорий этиш ва кўрсатилган камчиликларни бартараф қилиш устидан назорат ўрнатиш.

Таҳлил босқичлари ўрганилгандан сўнг иқтисодий таҳлил мавзуи ва аломат (белги) ларига кўра, қуйидагича туркумланиши мумкин:

- мавзуи;
- субъекти (ким таҳлил қилади);
- мақсади (нима учун таҳлил қилинади);
- даврийлиги (вакти-вакти билан ўтказилиши);
- таққосланиш кенглиги;
- такрорланиши;
- режага нисбатан;
- саволларнинг мазмуни;
- мавзунинг таҳлилга жалб этилиши.

Иқтисодий таҳлилни ўз навбатида, мавзу бўйича қуйидаги турларга ажратиш мумкин: халқ хўжалиги бўйича; иқтисодий ёки маъмурий район бўйича; айрим олинган ишлаб чиқаришнинг муҳим тармоқлари – саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, давлат, кооператив, хусусий савдо корхоналари ва ҳоказо.

Иқтисодий таҳлилнинг субъекти эса, шу корхонада ташкил этилган иқтисодий таҳлил бюроси, хўжаликни бошқариш органлари, кредит, молия, статистика ва солиқ ташкилотлари, кенгаш ва касаба уюшмаси ташкилотлари ва ҳоказоларни ўз ичига олади.

2.3. Иқтисодий таҳлил жараёнида қўлланиладиган усуллар

Хўжалик фаолиятини ўрганиш учун умумий асос қилиб олинган услубга кўра, таҳлил жараёнида текшириш маълумотларига ишлов бериш ва омилларни аниқлашда таҳлилнинг махсус усулларида фойдаланилади.

Қурилиш корхонаси ва ташкилотларининг хўжалик фаолиятини ўрганиш ва комплекс таҳлил қилишда қуйидаги усуллардан фойдаланиш мумкин: таққослаш, фоиз чиқариш, коэффициент, индекс, ўсиш қаторлари, режа кўрсаткичларини қайтадан ҳисоблаш, айирмалар усули, занжирли

боғланиш, кўрсаткичларни баланс билан боғлаш, корреляция, ҳисобда математик усулларни қўллаш, чизикли дастурлаштириш, аналитик жадваллар тузиш, чизма усули, ўйин усули, умумий хизмат кўрсатиш усули ва ҳоказо.

Таҳлилда юқорида қайд этилган усуллардан фойдаланиш хўжаликда янги имкониятларни топишга ёрдам беради, иш фаолиятини янада оширади.

Таҳлилда энг кўп қўлланиладиган усуллардан бири – таққослаш усули бўлиб, унда бир нечта иқтисодий кўрсаткичлар ўзаро таққосланади. Жумладан, ҳақиқатда эришилган натижалар жорий режа ёки келажакдаги режа топшириқлари билан, мажбуриятлар билан; йиллик ёки даврий ҳисобот кўрсаткичлари ўтган йилги ёки даврий маълумотлар билан; ўрганилаётган хўжалик кўрсаткичлари шунга ўхшаш бошқа хўжалик кўрсаткичлари билан, шунингдек, туман, вилоят, республика ўртача кўрсатлари билан, хўжаликнинг ҳақиқий кўрсаткичлари шу хўжалик ичидаги бўлинмаларнинг ўхшаш кўрсаткичлари билан солиштирилади. Таққослаш усулининг мазкур шакллари савдо корхоналарида ва ташкилотларида товар айланиши режасининг бажарилишини таъминлаш, муомила харажатларини камайтириш ҳисобига рентабеллик даражасини ошириш имкониятларини топишга, таҳлил қилинаётган хўжаликда илғор тажрибалар жорий қилинишига ёрдам беради.

Таққослашда вазиятга қараб, натура ёки қиймат кўрсаткичидан, мутлақ (абсолют) ёки нисбий кўрсаткичдан фойдаланиш мумкин. Лекин таққосланадиган кўрсаткичлар солиштирилиши, яъни яхлит ва миқдорий омиллар бирлиги ҳамда вақт даври мутаносиблиги таъмин этилиши шарт.

Статистик гуруҳлаш усули. Маълумотларни маълум белгиларига кўра гуруҳларга бўлиш статистик текширишнинг муҳим усули ҳисобланади. Бу усул ёрдамида хўжалик бўлинмалари, товар айланиши ҳажми, меҳнат унумдорлигининг товар айланиши ҳажмига боғлиқлиги ва бошқалар аниқланади. Статистик гуруҳлаш усули, шунингдек, савдо корхоналари режалаштириш ва режанинг бажарилиши устидан назорат юритишда, корхона ва ташкилотларнинг ривожланишига доир материалларни ўрганиш

ва шу асосда уларнинг хўжалик фаолиятини янада кучайтириш тадбирларини белгилашда қўлланилади. Бу усул статистик гуруҳлаш усули дейилишининг боиси шундаки, унда кўрсаткичлар бир қанча статистик маълумотларни гуруҳларга бўлиш асосида ўрганилади. Статистик гуруҳлаш усули орқали иқтисодий кўрсаткичлар сифат жиҳатидан бир хил бўлган гуруҳларга бўлинади ва айрим кўрсаткичлар ўртасида бир-бирига боғланишлар борлиги ҳамда ўрганилаётган ҳодисаларнинг энг асосийси, муҳими қайси эканлиги ва унинг таъсир даражаси аниқланади. Умуман, статистик гуруҳлаш усули ёрдамида сифати бир хил бўлган кўрсаткичлар бир гуруҳга бирлаштирилади.

Иқтисодий таҳлил тажрибаларида ўртача ва нисбий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Ўртача кўрсаткичлар ўртача арифметик ва ўртача хронологик кўрсаткичлар бўлиб, уларнинг бири иккинчисидан фарқ қилади.

Ўртача арифметик кўрсаткичлар оддий ўлчамдир.

Ўртача ўлчам жами арифметик кўрсаткичларда салмоғи ҳар хил бўлган хилма-хил вариантларнинг ўртача кўрсаткичларини ҳисоблашда қўлланилади. Масалан, бир неча йиллик муомала харажатлари ва рентабеллик даражаларини товар айланиши ҳажмига нисбатан белгилаш мумкин.

Ўртача хронологик кўрсаткич вақтида ўзгарадиган кўрсаткичлардан (йиллик ўртача товар заҳиралари, йиллик муомала маблағларининг ўртача қиймати, асосий капиталнинг йиллик ўртача қиймати ва ҳоказо) ҳисоблаб чиқарилади.

Нисбий рақам – бир мутлақ рақамнинг бошқасига нисбатан аниқланадиган кўрсаткичидир. Фоизлар, коэффициентлар, индекслар шулар жумласидандир.

Фоизлар рақамлар ўртасидаги нисбатни, шунингдек, режа бажарилишини ифодалашда, кўрсаткичларни динамик таққослашда, тузилиш улушини белгилашда, рентабеллик кўрсаткичлари ва бошқаларни ифодалашда кенг қўлланилади.

Коэффициентлар – таққослаб кўриладиган рақамлардан бирининг иккинчисига қараганда катта ёки кичиклигини кўрсатувчи нисбий рақамдир. Бунда таққослаш асосида коэффициент олинади. Масалан, бир кунлик иш вақти 9 соат, смена меъёри 7 соат бўлган сотувчининг сменадаги иш коэффициенти $\frac{9}{7} = 1,3$ бўлади.

Индекслар бевосита жамлаб бўлмайдиган мураккаб иқтисодий ҳодисалардаги (масалан, бир неча хил товарлар сотиладиган нархлардаги ва ҳоказолардаги) ўзгаришларни ифодалайдиган кўрсаткичлардир.

Таққослаш асосига қараб индекслар *базисли (асосий) ва занжирли* индексларга бўлинади. *Базисдан индекслар* ҳисоблаб чиқарилганда биринчи (асосий) кўрсаткич 100 ёки коэффициент ҳисобида олинади, ундан кейин келадиган рақамлар (кўрсаткичлар) асосий кўрсаткич саналиб, нисбатан фоизларда ёки коэффициентларда ҳисобланади.

Занжирли индекслар ҳисоблаб чиқарилганда дастлабки давр кўрсаткичи эмас балки кейин келадиган ҳар қайси кўрсаткич асос қилиб олинади, яъни уларнинг асоси ўзгариб туради, бошқача қилиб айтганда, улар ўзгарувчи асосга эга бўлади. Занжирли индекслар корхоналарнинг умумий фаолиятини изоҳлашга, товар айланиши режаси бажарилишини, ялпи даромад ва фойда миқдори кўпайишини таъминлашга, муомала харажатларини камайтириш имкониятларини қидириб топишга ёрдам беради.

Айирмалар усули таҳлил қилинаётган (ҳисобот) кўрсаткичларнинг асосий кўрсаткичларга нисбатан айирмаларини белгилаш учун қўлланилади. Айирмалар усулини ишлатиб, режа билан ҳисобот ўртасидаги айирмани аниқлаймиз.

Занжирли боғланиш усули ишнинг натижасига таъсир қилувчи бир неча омилларни аниқлаш учун қўлланилади. Чунки омиллардан ҳар бири ўзгарувчан деб фараз қилинса, мумкин бўлган ҳар қандай комбинациянинг натижалари топилади.

Кўрсаткичларни балансли боғлаш усули таҳлилдагина эмас, балки бухгалтерия ҳисоби ва уни ривожлантиришда ҳам кенг қўлланилади. Бу усулдан бир-бири билан боғлиқ миқдорлар мувозанатига ишонч ҳосил қилиш ёки маълум бўлган бир неча омиллар ёрдамида номаълум омилнинг таъсирини аниқлаш зарурати туғилган ҳолларда, чунончи, товар ва бухгалтерия балансини тузишда ва реализация ҳажмига таъсир кўрсатувчи омилларни таҳлил қилишда ҳамда корхонанинг тўлаш қобилиятини аниқлашда фойдаланилади.

Корреляция – таҳлил усулидир. У ўрганиладиган ҳодисалар ўртасидаги алоқа фаолияти тобелик кўринишида бўлмаган ҳолларда қўлланилади.

Бу усул математик - статистика усуллари ёрдамида турли йўналишда таъсир кўрсатувчи айрим омиллар ўртасидаги турли даражалар (алоқа зичлиги)нинг боғлиқлигини ҳисоблаб чиқишга, улар ўртасидаги энг мувофик нисбатни топишга ҳамда натижавий кўрсаткич билан уни тақозо қилган омил ёки омиллар ўртасидаги миқдорий боғлиқликни белгилашга имкон яратади. Иқтисодий таҳлилда корреляция усули ўрганиладиган ҳодисаларни пухта билиб олишга, иқтисодий тадқиқотнинг самарадорлигини оширишга кўмаклашади. Шунингдек, муайян миқдордан фойдаланиш, масалан, муомала харажатлари даражаси билан чакана товар айланиши орасидаги, товар айланиши ҳажми билан товар захиралари орасидаги, умумий товар айланишининг ўсиш суръати билан айрим товарларни сотиш ва ҳ.к.лар орасидаги боғлиқликни белгилаш имконини беради.

Бу усулда иккита кўрсаткичнинг алоқа зичлиги алоҳида коэффициентлар билан ўлчанади. Уларнинг муносабати ва ўзгариши 0 дан 1 гача. Корреляция муносабати чегарасининг 0,1–0,3 гача бўлиши бўш; 0,4–0,5 етарли; 0,5–0,7 сезиларли; 0,7–0,9 юқори; 0,9–0,99 жуда ҳам юқори ҳисобланади.

Чизиқли режаслаштириш усули бир-бири билан боғлиқ мураккаб ҳодисаларни таҳлил қилишда қўлланилади. Бу усул корхонанинг иқтисодий фаолиятига оид кўп масалаларни, хусусан, кам сарфлаб, юқори натижаларга

эришишни таъмин этадиган мувофиқ режали йўлни таҳлил қилишда энг мувофиқ вариантлар топишга имкон яратади; транспорт харажатларини таҳлил қилишда, савдо корхоналарига товарларни бир меъёردа етказиб беришда транспорт воситаларидан фойдаланишнинг муқобил вариантыни аниқлашда қўлланилади. Бунда ҳисоб-китоблар ҳисоблаш техникаси воситасида амалга оширилади.

Аналитик жадваллар тузиш усули – таҳлилнинг муҳим усулидир. Таҳлилнинг сифати кўп жиҳатдан жадвалларни ишлаб чиқиш сифатига боғлиқ. Яхши тузилган жадвал рақамларни мантикий изчилликда жойлаштиришга, текшириш натижаларини очиқ-ойдин, аниқ ва ишонарли тарзда ифодалашга имкон беради. Жадвал мазмуни таҳлилнинг мақсад ва вазифасига боғлиқ.

Кўрсаткичларнинг чизма тасвир усули – таҳлилни қисқа муддатида ва жадал ўтказишда, масалан, режанинг бажарилиш даражасини, кўрсаткичлар, тузилишлар, ўзаро алоқалар динамикасини ўрганишда кенг қўлланилади. Кўрсаткичларнинг чизма ёки геометрик шакллардаги кўлам (масштаб)ли тасвири аналитик жадвалларга муҳим қўшимчадир. Улар кўплаб кўрсаткичларни аниқ ва равшан тарзда таърифлашга, корхонанинг ишлаб чиқариш мобайнидаги ўсиш суръатлари ва ҳисобот давридаги ҳўжалик фаолияти натижаларини кенг оммага тушунарли қилиб етказишга ёрдам беради.

2.4. Иқтисодий таҳлил турлари

Таҳлилнинг турларини туркумлаш уларни умумлаштириш ва бир тизимга келтириш, энг муҳим томонларини аниқлаш ҳамда фанни, хусусан, “Иқтисодий таҳлил” корхона фаолиятининг истиқболда янада такомиллаштириш учун кенг имконият очиб беради. Таҳлилнинг барча турлари ўз белгиларига қараб, маълум гуруҳларга умумлаштирилади. Гуруҳлашган бундай белгиларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

таҳлилнинг вазифалари, уни ўтказиш муддати, қабул қилинадиган қарорларнинг хусусияти, корхоналар фаолиятини ўрганишнинг асосий жиҳатлари, захираларни аниқлаш усуллари, ўрганиладиган объект, таҳлил қилинадиган субъект, ўрганиладиган ҳодисаларнинг кўлами, ахборотларни қайта ишлаш усуллари кабилар. Барча турдаги таҳлиллар бажарадиган вазифаларига қараб, қуйидаги гуруҳларга умумлаштирилади: бизнес-режанинг тигизлиги ва асосланганлигини баҳолаш, унинг бажарилишини назорат қилиш ва эришиладиган натижаларни олдиндан айтиб бериш (прогноз), эришилган натижаларни объектив баҳолаш ва шу мақсадда корхона фаолиятига боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган сабабларни аниқ белгилаш, ички хўжалик ҳисобини яқунлаш; захираларни аниқлаш ва ишлаб чиқаришга жалб этиш, келгусида режалаштириш учун асос (база)ни аниқлаш, мақбул бошқарув қарорларни қабул қилиш учун аналитик вариантларни аниқлаш.

Иқтисодий таҳлил даврийлиги ва такрорланиши жиҳатидан *бир йўла ўтказиладиган ёки вақти-вақти билан ўтказиладиган таҳлилга* бўлинади. *Бир йўла ўтказиладиган таҳлил* айрим сабабларга кўра, бир маротаба амалга оширилиши мумкин. Вақти-вақти билан ўтказиладиган таҳлил эса, айрим олинган иш вақти, иш жараёнининг доимий такрорланиши, режанинг бажарилиши устидан назорат ўрнатиш мақсадида ўтказилади.

Вақти-вақти билан ўтказиладиган таҳлил, ўз навбатида, *тез ва қисқа муддатда ўтказиладиган, истиқболли (ўтмишга қаратилган) ва перспектив таҳлилга* бўлинади.

Тез ва қисқа муддатда ўтказиладиган таҳлил корхона ва ташкилотлар хўжалик фаолиятининг, яъни шу корхона ва ташкилотларнинг бир сменада, бир кунда, ўн кунликда ва бир ойда бажарилган ишлари таҳлилидан иборат бўлади. Тез ва қисқа муддатда ўтказиладиган таҳлил жараёнида зудлик билан тайёрланадиган ҳисобот маълумотларидан, назорат ва ҳисоблаш асбобларининг кўрсатмалари, раҳбар ва шу ишни бажарадиган ходимларнинг малакаси ва бошқалардан фойдаланилади.

Ретроспектив таҳлил. Корхоналарнинг амалий фаолиятида асосан жорий таҳлилни ўтказиш усули тўла ишлаб чиқилган.

Жорий таҳлилда расмий жиҳатдан қабул қилинган ҳисоботга таянган ҳолда корхоналарнинг ойлик, чорак, (квартал)лик, йиллик фаолияти таҳлил қилинади. Жорий таҳлилнинг асосий вазифаси хўжалик фаолиятида эришилган пировард натижаларга объектив баҳо бериш, фойдаланилмаган ички хўжалик имкониятларини комплекс тарзда аниқлаш ва уларни келгусида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга жалб этиш ҳисобланади.

Жорий таҳлилнинг кенг қўламда қўлланишига қуйидагилар сабаб бўлади:

биринчидан, таҳлилнинг барча вазифалари бизнес-режанинг тўғрилиги ва асосланганлиги, унинг бажарилишини назорат қилиш, хўжалик фаолиятида эришиладиган натижаларни олдиндан айтиб бериш, меҳнат, моддий ва молия ресурсларидан самарали фойдаланиш ва ҳоказолар жорий таҳлил зиммасига тушади;

иккинчидан, жорий таҳлилнинг кенг қўламда қўлланилишига барча корхоналарнинг тасдиқланган ягона ҳисобот шаклларига асосан юқори ташкилот, статистика, молия ва солиқ органлари, давлат банкига ҳисобот топшириш вазифасининг зарурлиги;

учинчидан, жорий таҳлилнинг бажариладиган аналитик ишларда тутган салмоғи 90 фоизни ташкил қилади, чунки дастлабки ва оператив таҳлилни ўтказиш усули ҳали тўла ишлаб чиқилмаган;

тўртинчидан, жорий таҳлилда корхонанинг хўжалик фаолияти чуқур, ҳар томонлама ва комплекс равишда ўрганилади, чунки ходимнинг ихтиёрида барча аналитик ахборотлар манбаи муҳайё;

бешинчидан, хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш тарихан жорий таҳлилдан бошланган;

олтинчидан, иқтисодий таълим йўналишидаги олий ўқув юртларида мутахассисларни тайёрлаш ҳам жорий таҳлил асосида олиб борилади.

Жорий таҳлил учун ойлик, чорак, (квартал)лик ва йиллик ҳисоботлар асосий ахборотлар ҳисобланади.

Жорий таҳлилнинг субъекти бўлиб, корхонанинг иқтисодий бўлимлари, юқори ташкилот, молия, солиқ ва статистика органлари, давлат банки объекти – корхоналар, уларнинг филиаллари, бошқармалар ва вазирликлар ҳисобланади.

Жорий таҳлилнинг дастлабки ва оператив таҳлилдан устунлиги шундаки, уни ўтказишда ахборотлар тизими изчиллик ва комплекслилик хусусиятларига эга бўлиб, расмий жиҳатдан қабул қилинган бухгалтерия ва статистика ҳисоботларига асосланади.

Оператив таҳлил корхонанинг хўжалик фаолиятини бошқаришда шу кундаги ишлаб чиқариш жараёнини тез (оператив) идора этишда қўлланилади. У қисқа муддатли таҳлил бўлиб, ишлаб чиқариш жараёнида рўй берган четга чиқишларни оператив равишда аниқлайди ва уларни бартараф қилиш чораларини кўради. Оператив таҳлилнинг асосий вазифаси топшириқлар ижросини мунтазам назорат қилиш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш жараёнини кунма-кун, шу кунги ишлаб чиқариш имкониятларини ўз вақтида аниқлаш ва ишлаб чиқаришга жалб қилиш ҳисобланади. Оператив таҳлил бошқарув тизими ходимларининг тахминан 50 фоиз иш вақтини олади. Амалда эса унинг умумий бажариладиган аналитик ишларда тутган салмоғи 10 фоизни ташкил этади. Оператив таҳлил жорий таҳлилдан фарқли ўлароқ, асосан бошланғич маълумотларга асосланади.

Оператив таҳлил ўз ичига қуйидагиларни олади:

-корхонада асосий миқдор ва сифат кўрсаткичлари ҳамда унинг бўлинмаларида, смена, сутка, беш кунлик ва ўн кунлик (декада)да четга чиқишларни аниқлаш;

-меъёрдан чиқишга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш;

- камчиликларга йўл қўйган жавобгар шахсларни аниқлаш;

-салбий омилларни бартараф қилиш учун тадбирлар ишлаб чиқиш;

-эришилган натижаларга белгиланган вақтда якун яшаш ва илғор звеноларни аниқлаш.

Оператив таҳлил, одатда, қуйидаги кўрсаткичлар бўйича олиб борилади: маҳсулотни ишлаб чиқариш, жўнатиш ва сотиш, ишчи кучидан, асбоб-ускуна ва моддий ресурслардан фойдаланиш, таннарх, фойда ва рентабеллик, тўлов қобиляти. Демак, жорий таҳлилда ўрганиладиган иқтисодий кўрсаткичлар сони оператив таҳлилда ўрганиладиган кўрсаткичлардан анча кўп. Оператив таҳлилнинг натижаси жорий таҳлил натижасидек ўта аниқ бўлмайди. Чунки, ойнинг хоҳлаган кунида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳақиқий таннархини ёки маҳсулот таннархи пасайиши натижасида олинган фойда миқдорини аниқ ҳисоблаб чиқиш мумкин эмас, негаки маҳсулотнинг қанча қисми шу ойда сотилади, қанча қисми эса келгуси ойда сотилишини олдиндан аниқ ҳисоблаб бўлмайди. Бу камчилик оператив таҳлилнинг аҳамиятини камайтирмайди, зеро, оператив таҳлил орқали олинган натижаларнинг мутлақ аниқлигидан кўра, уларни ўз вақтида олиш аҳамиятлироқ.

Молиявий - иқтисодий таҳлил. Ушбу таҳлилнинг моҳияти умумий қиймат кўрсаткичлари тизимини ўрганиш ва корхоналарнинг молиявий фаолияти натижаларини таҳлил қилиш билан ифодаланади. Умумлашган қиймат кўрсаткичларига қуйидагилар киради: реализация бўйича режанинг шартнома мажбуриятини адо қилган ҳолда бажарилиши, товар маҳсулоти, бир ишловчига тўғри келувчи йиллик иш унуми, маҳсулот таннархи, фойда ва шу кабилар. Таҳлил қилиш жараёнида ана шу қиймат кўрсаткичлари батафсиллаштирилади. Масалан, маҳсулот ҳажми –таққосланадиган ва таққосланмайдиган, уларни ишлаб чиқаришни ўзлаштириш муддатлари бўйича, ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш бўйича, маҳсулотнинг сифати кабилар. Маҳсулот таннархи кўрсаткичи умуман ва уларнинг элементлари ҳамда калькуляция моддалари бўйича ўрганилади. Фойда олиш бўйича белгиланган режанинг бажарилишига таъсир этувчи омиллар батафсил

таҳлил қилинади. Умумлашган меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи бир ишчига тўғри келувчи йиллик, кунлик ва соатлик иш унумини ўз ичига олади.

Молиявий-иқтисодий таҳлилга хос муҳим хусусиятлардан бири – бу, асосий ахборот олиш манбалари, Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган ҳисобот шаклларида фойдаланиш ҳисобланади.

Шундай қилиб, молиявий иқтисодий таҳлилнинг предмети корхоналар хўжалик фаолиятининг турли томонлари, хўжалик юритиш жараёни, иқтисодий кўрсаткичларнинг бир-бири билан сабабий боғланиши, субъекти эса корхона, вазирлик, бошқарма, молия-кредит идоралари ва статистика органларининг иқтисодиёт бўлинмалари саналади.

Шу билан бирга корхоналар таҳлил объекти ҳам ҳисобланиб, уларнинг фаолияти юқори ташкилот, молия-кредит ва статистика органлари томонидан ўрганилади. Масалан, молия органлари корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда асосий эътиборни айланма маблағлар ҳолати, бизнес-режа, фойда бўйича режа, давлат бюджетига тўлов мажбуриятлари бажарилишига қаратадилар. Кредит тизими эса, корхоналарнинг ўз айланма ва таққосланган маблағлари ҳолатига, олинган кредит товар-моддий бойликлар билан таъминланганлигига, тўлов интизоми бажарилиши кабиларга аҳамият беради.

Ўрганиладиган масалаларга қараб, молиявий-иқтисодий таҳлил тўла ёки танланма хусусиятга эга бўлиши мумкин. Молиявий - иқтисодий таҳлил ўтказиладиган муддат кунлик, ҳафталик, декадалик, ойлик, чораклик, йиллик бўлиши мумкин. Унинг дастлабки, оператив ва жорий турлари мавжуд.

Техник - иқтисодий таҳлил. Ушбу таҳлил комплекс иқтисодий таҳлил ва муҳандислик таҳлилининг бирикиши асосида ҳосил бўлган.

Техник-иқтисодий таҳлил 3 йўналишда олиб борилади:

- ишлаб чиқаришнинг техник даражасини таҳлил қилиш;
- ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, меҳнат ва бошқарувни таҳлил қилиш;
- ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг техник даражасини таҳлил қилиш.

Корхонанинг техник даражасини таҳлил қилиш жараёнига ишлаб чиқариш базасини ривожлантириш даражаси, илғор технология жараёнларини жорий қилиш, ишлаб чиқаришни комплекс механизациялаш ва автоматлаштириш, қўл меҳнатини тўла механизациялаш (замонавийлаштириш) каби масалалар киради.

Ишлаб чиқаришни ташкил этиш, меҳнат ва бошқарув масалаларини таҳлил қилиш жараёнида қўлланилаётган бошқарув шаклларининг прогрессивлиги (илғорлиги) бошқарув тизими самарадорлигига эришиш, бошқарув аппаратини қисқартириш каби масалалар ечимларини топишга имкон беради.

Маҳсулотнинг техник даражасини таҳлил қилиш жараёнида истеъмолчилар талабларини ҳисобга олган ҳолда юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, унинг техник ва иқтисодий кўрсаткичларини республикамизда ва чет элларда ишлаб чиқарилган энг яхши намуналарнинг техник ва иқтисодий кўрсаткичлари билан таққослаш имконини яратади. Маҳсулотнинг техник даражаси аттестация қилиш орқали аниқланади. Техник - иқтисодий таҳлил иқтисодчилар, техниклар, муҳандислардан тузилган комплекс бригада орқали амалга оширилади.

Таққослама (корхоналараро) таҳлил иқтисодий таҳлилнинг энг кўп қўлланиладиган усулидир. Унинг 2 асосий тури мавжуд: ички завод таҳлили, яъни таҳлилнинг объекти сифатида шу корхонага тааллуқли хўжалик жараёни ўрганилади.

Таққослама (корхоналараро) таҳлилнинг моҳияти алоҳида олинган корхоналарнинг хўжалик фаолиятини уларнинг кўрсаткичларини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб, эришилган натижалар даражасини объектив фарқлаш ва иқтисодий кўрсаткичларга таъсир қилувчи асосий омилларни аниқлаш ҳамда илғор тажрибаларни ишлаб чиқаришга татбиқ этиш орқали ички имкониятларни аниқлашдан иборат.

Таққослама таҳлил корхонанинг барча иқтисодий кўрсаткичларини ўз ичига олиши мумкин ёки бошқача айтганда, комплекс хусусиятга эга бўлади.

Таққослама таҳлилнинг мазмуни мақсад ва текшириладиган объектга қараб қуйидагича туркумланади:

- объект бўйича (корхона, цехлар, ишлаб чиқариш участкаси, иш жойи);
- мавзунинг мазмуни бўйича–меҳнат предметларини, меҳнат воситаларини, меҳнат ва молия ресурсларини таҳлил қилиш ва ҳоказо;
- таҳлилни ўтказиш доираси–комплекс таҳлил ва махсус (тематик) таҳлил.

Таққослама таҳлил энг муҳим методологик масалалардан бири–ўрганиладиган объектни шундай объект билан солиштириш шартларига риоя қилишга асосланади. Бу шартлар:

- таққосланадиган кўрсаткичларнинг сифат жиҳатидан бир хиллиги ва уларни ҳисоблаш усулининг бирлиги (масалан, маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларнинг бир хиллиги)ни;
- маҳсулотни ягона ўлчашни, ўзгармас баҳо билан ўлчашни, географик шароитларнинг ўхшашлигини;
- таққосланадиган даврда иш кунларининг бир хиллиги ва ҳоказоларни кўзда тутати.

Ички ва ташқи таҳлил. Ички ишлаб чиқариш таҳлили эътиборни корхона фаолиятининг, айниқса, ишлаб чиқаришнинг барча босқичларига қаратади. Бундай таҳлил асосан алоҳида корхонанинг ҳўжалик фаолияти натижалари асосида олиб борилади. Унинг асосий вазифалари корхона мажбуриятларининг бажарилишига объектив баҳо бериш, ишлаб чиқаришни ҳар томонлама ўрганиш, ишлаб чиқариш натижаларига таъсир этувчи омилларни, корхона фаолиятининг ички имкониятларини аниқлаш ва ҳисобга олиш, имкониятлардан фойдаланиш учун чора-тадбирлар ишлаб чиқиш, илғор тажрибаларни ўрганиб, ишлаб чиқаришга жорий этишдан иборат.

Ички таҳлил натижалари ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва технологияни яхшилаш учун қўлланилади; маълумотлари эса, одатда, сир

сақланади ва тор доирадаги корхона мутахассислари томонидан олиб борилади.

Ташқи таҳлилда корхонанинг молиявий аҳволига баҳо берилади. У орқали корхонанинг молиявий барқарорлик кўрсаткичлари – тўлов қобилияти, маблағлардан самарали фойдаланиш даражаси, рентабеллик ва бозор фаоллигини белгиловчи кўрсаткичлар ўрганилади.

Ташқи таҳлилни корхона раҳбарлари ва мутахассислари ҳамда ташқи фойдаланувчилар (солиқ органлари, инвесторлар, банк хизматчилари, акциядорлар, аудиторлар) ва бошқалар олиб боради.

Ташқи таҳлил маълумотлари асосан корхонанинг йиллик ҳисоботида келтирилади. Улардан бошқа корхона ёки манфаатдор шахслар фойдаланишлари мумкин.

Хўжаликлараро иқтисодий - иқтисодий таҳлил. Бу таҳлилнинг асосий мақсади корхона, хўжалик фаолияти натижаларини бошқа корхоналар натижалари билан таққослаш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имкониятларини топишдан иборат. Корхона, цех, бўлим фаолияти натижалари таққослама таҳлил объектлари ҳисобланади.

Таққослаш қуйидаги асосий босқичлардан иборат:

- таққосланадиган корхоналарни белгилаш;
- кўрсаткичларнинг ўзаро таққосланишини белгилаш;
- иқтисодий маълумотларни тўплаш ва уларга аналитик ишлов бериш;
- танлаб олинган кўрсаткичларни таққослаш ва таҳлил қилиш, эришилган натижаларга баҳо бериш ва таъсир этувчи омилларни ҳисобга олиш;
- таҳлил натижаларини умумлаштириш, таққосланаётган корхоналарда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш юзасидан хулоса ва таклифлар бериш ва ҳ.к. лар.

Хўжаликлараро иқтисодий таҳлил 2 гуруҳга ажратилади:

- умумий ёки тўлиқ таҳлил;
- хусусий ёки локал таҳлил.

Умумий таҳлилда корхонанинг маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишидан бошлаб, то молиявий ҳолатигача бўлган аҳамияти тўлиқ ўрганилади.

Хусусий таҳлилда эса корхона фаолиятининг айрим томонлари, масалан, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш, ишчиларнинг иш вақтидан фойдаланиш, ускуналардан фойдаланиш, материаллардан фойдаланиш ва ҳ.к.лар ўрганиб чиқилади.

Хўжаликлараро таҳлил корхоналар ва уларнинг кўрсаткичлари, ўрганилган даврлар, тармоқлар ўзаро таққосланадиган бўлишини асосий шарт қилиб қўяди.

Ижтимоий - иқтисодий таҳлил давлат статистика органлари томонидан олиб борилади. Унда асосан қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

- аҳоли жон бошига тўғри келадиган озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли даражаси;
- аҳолининг реал даромадлари;
- меҳнатга ҳақ тўлаш;
- нафақа билан таъминлаш;
- қурилишнинг ҳолати;
- даволаниш масканлари билан таъминлаш;
- уй - жой фондининг аҳволи.

Вазифани бажарувчи қиймат таҳлили. (ВБҚТ) Маҳсулот таннархини пасайтириш учун кераксиз ва ортиқча харажатлар кескин қискартилиши маҳсулот ишлаб чиқариш лойиҳалаштирилаётганда ҳам, уни ишлаб чиқариш чоғида ҳам ҳар томонлама ҳисобга олиниши керак. Бу масалани ижобий ҳал қилишда ВБҚТ асқотади.

ВБҚТ — объектни (маҳсулот, технологик ва меҳнат жараёнларни) тизимли тарзда тадқиқ қилиб, меҳнат ва моддий ресурслардан самарали фойдаланишга қаратилган чора ва тадбирларни ишлаб чиқади.

ВБҚТ асосида “вазифа” тушунчаси ётади. Демак, ВБҚТ буюмнинг вазифалари тизимли тадқиқ қилинишини тақозо этиб, уни яратиш ғоясидан

яратилиб, ишлатилиши фойдаланишдан чиқариш ва чиқитга чиқарилгунича бўлган жараёни ўз ичига олади.

ВБҚТнинг асосий мақсади - илмий - тадқиқот ва тажриба - конструкторлик ишлари жараёнида янги хил маҳсулотларни лойиҳалаштириш, уларни ўзлаштиришда ортиқча харажатларнинг юзага келишига йўл қўймаслик; ишлаб чиқариш босқичида – лойиҳа бўйича кўзда тутилган харажатлар даражасидан четга чиқмаслик; буюмни қўллаш босқичида оқланмаган эксплуатацион харажатлар ва йўқотишларни бартараф қилиш ва ниҳоят, утилизация қилиш (чиқитга чиқариш) босқичида чиқитга чиқарилган буюмларни қайта ишлаб, улардан фойдаланишдир.

Қурилиш маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларни тўртта гуруҳга бўлиш мумкин:

- буюмнинг конструктив тузилиши билан боғлиқ харажатлар;
- технологик жараён харажатлари;
- ишлаб чиқаришнинг ташкилий тизими харажатлари;
- табiiй-геологик омиллар билан боғлиқ харажатлар.

Ишлаб чиқариш харажатлари шу йўналишлар бўйича муттасил қисқартириб борилиши керак.

ВБҚТ нинг энг муҳим тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- объектга комплекс тарзда ёндашиш;
- объект ҳолатини ўрганишда жамоа ижодкорлигини ҳар томонлама фаоллаштириш;

ВБҚТ нинг барча босқичларида техникавий ва ташкилий ечимларни баҳолашда тегишли вазифани бажариш учун зарур ва бу жараёндаги ортиқча харажатларни аниқлаш. Масалан, автомобиль ҳаракатланиш воситаси вазифасини бажаради. Демак, автомобиль ҳаракатланиши учун қандай чиқимлар зарур, бу жараёнда ортиқча харажатлар борми – эътиборни шуларни аниқлашга қаратиш керак. Умуман, ҳар бир маҳсулот 3 хил вазифани бажаради:

- асосий вазифа;

-қўшимча вазифа;

-дисфункция (кераксиз) вазифаларни.

Масалан, стулнинг асосий вазифаси – ўтириш учун, қўшимча вазифаси – суянчиғи воситасида суяниш учун ҳам хизмат қилади. Стулнинг кераксиз вазифасини аниқлаш керак.

ВБКТ қуйидаги босқичларда ўтказилади:

1. Таҳлил қилиш объектини танлаш (маҳсулот конструкцияси, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, технологик жараён, бошқарув ва ҳисоб тизими кабилар).

2. Таҳлилнинг мақсад ва вазифаларини асослаш (рентабеллик даражасини ошириш, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, жаҳон бозорида маҳсулотларнинг рақобатбардошлик қобилиятини ошириш, хом ашё, материаллар ва электр қувватини тежаш, ишлаб чиқаришдаги «тор» жойларни бартараф қилиш, импорт ва тахчил маҳсулотларни ишлатишдан воз кечиш).

3. Таҳлил объекти тўғрисида маълумотлар йиғиш ва унинг асосий, қўшимча ҳамда кераксиз вазифаларини аниқлаш.

4. Ижодий ёндашиш ва ностандарт тафаккур қилиш.

5. Вазифани бажарувчи қиймат таҳлилини қўллаш орқали олинадиган иқтисодий самарани аниқлаш.

6. Қабул қилинган қарорларни ишлаб чиқаришга жорий этиш.

Истиқболли таҳлил ретроспектив таҳлил билан яқиндан боғлиқ бўлиб, йиллик, беш йиллик, ўн йиллик ва ундан ҳам кўп муддатга мўлжалланган режа топшириқларини аниқлашга, бажариладиган ишларни мукаммал ўрганишга, корхона ва ташкилотлар хўжалик ва молиявий фаолиятининг ривожланиш қонуниятларини ва ғояларини аниқлашга ёрдам беради.

Иқтисодий таҳлил мазмунига кўра, *комплекс ва мавзу бўйича* (тематик) таҳлилга бўлинади.

*Комплекс таҳлил*да корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолияти чуқур ва ҳар томонлама ўрганилади. Комплекс таҳлил жараёнида

хўжаликнинг ҳамма соҳалари таҳлил қилинади. Бундан асосий мақсад эришилган натижаларга иқтисодий баҳо беришдир.

Комплекс иқтисодий таҳлил тезликни, аниқликни, доимийликни ва бетарафликни талаб қилади.

Мавзу бўйича ўтказиладиган таҳлилда эса, корхона ва ташкилотлар фаолиятининг айрим олинган алоҳида йўналишлари ўрганилади. Масалан товар айланиши режаси бажарилиши, меҳнат унумдорлиги таҳлил этилади. Бу жараёнда кўрилаётган йўналишни чуқурроқ ва кенгроқ ўрганиш талаб қилинади, натижаларга таянган ҳолда фойдаланилмаётган имкониятлар аниқланиб, камчиликларни бартараф этиш йўллари белгилаб берилади.

Иқтисодий таҳлил аниқ маълумотларга асосланган ҳолда ўтказилади. Унинг якуни бўйича чуқур ва асосли хулосалар ёзилади.

Танлама таҳлил корхона маъмуриятига шикоятлар тушганда, масалан шикоятга кўра меҳнатга ҳақ тўлаш фонди бўйича ортиқча сарфга йўл қўйилганлигини, омборда товарларнинг бутлиги ҳамда сотилаётган моллар тўғри баҳоланганлигини текшириш учун ўтказилади.

Танлама таҳлилда кўзда тутилган ҳамма масалалар ўрганилиб чиқилгандан сўнг тегишли тарзда расмийлаштирилади.

Таҳлил натижаларни баённома шаклида расмийлаштириш билан тугайди.

Хўжаликнинг йиллик ҳисоботида илова қилинадиган баённомада таҳлил натижаларини аниқ, равшан ифода қилишга, корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолияти натижаларига таъсир этган омилларни очиқ беришга алоҳида эътибор қаратилиши лозим.

Баённоманинг хотима қисмида хулосалар, аниқланган камчиликларни тугатиш, хўжалик фаолияти самарадорлигини ошириш учун ишга солинмаган имкониятлардан унумли фойдаланиш юзасидан аниқ таклифлар баён қилинади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Иқтисодий таҳлил тушунчаси ва услуби?
2. Корхоналар фаолиятида иқтисодий таҳлилнинг аҳамияти ва ўрни?
3. Иқтисодий таҳлил тушунчасининг ҳам назарий ҳам услубий жихатларини тушунтириб беринг?
4. Иқтисодий таҳлилда “омил” тушунчасини ёритиб беринг?
5. Корхоналарда иқтисодий таҳлилни ташкил этиш тартибини тушунтириб беринг?
6. Корхоналарда иқтисодий таҳлилни ўтказиш тартибини тушунтириб беринг?
7. Таҳлил режаси ва дастурини тузиш деганда нимани тушунасиш?
8. Иқтисодий таҳлил жараёнида қўлланиладиган усуларни санаб беринг?
9. Иқтисодий таҳлил турларини санаб беринг?
10. Оператив таҳлил ўз ичига нималарни олади?

III – БОБ. МАҲСУЛОТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА ХИЗМАТЛАР ТАҲЛИЛИ

3.1. Қурилиш маҳсулоти сифати таҳлили

Қурилиш маҳсулоти сифатининг ошиши қурилиш корхонасининг пудрат ишлари бозоридаги рақобатбардошлигига сезиларли таъсир кўрсатади ва шу билан маълум бир пудратчининг маҳсулотига бўлган талабнинг ошиши ва бизнеснинг даромадлилигининг ошишига олиб келади

Сифат назорати шунингдек, қурилиш фаолиятини лицензияловчи давлат органлари томонидан ҳам амалга оширилади. У қурилиш маҳсулоти истеъмолчилари эҳтиёжини умумлаштиради: хусусий корхоналарни, тижорат ташкилотларни, давлат ва ҳокимият тузилмаларини. Комплекс текширувларнинг натижалари пудрат ташкилотларига етказилади. Қурилишнинг паст сифати лицензиянинг тухтатиб қўйилишига ёки амал қилишининг тўхтатилишига асос бўлади.

Қурилиш корхонаси томонидан сифатли тайёр қурилиш маҳсулотининг бозор талабига, лойиҳа ҳужжатларига, буюртмачи талабларига, техник шароитларга, шунингдек, ишлаб чиқаришнинг қурилиш меъёрлари ва қоидаларига мос келиши кўриб чиқилади.

Бозор ва бозор рақобатининг ўсиши қурилиш маҳсулотининг сифат категориясига, айниқса, нуқсонларсиз ишлашга кўпроқ аҳамият беришга ва шунга мос ҳолда ташкилотда таҳлил ишини ташкил этишга зарурият туғдиради.

Қурилиш маҳсулотининг сифатли тавсифларини мақсадли шакллантириш учун қурилиш ташкилоти буюртмаларни портфелига киритувчи барча турдаги қурилиш объектлари учун қулай ва етарли бўлган тизимни шакллантирувчи сифат кўрсаткичларини ўрнатиши керак.

Қурилиш маҳсулоти сифатини бошқариш борасидаги замонавий тадқиқотларга асосланиб, сифат кўрсаткичларининг асосий гуруҳига қуйидагиларни киритиш лозим:

1. Қурилиш объектини функционал вазифаси билан аниқланган қурилиш маҳсулотининг истеъмол хусусияти ва объектларининг технологик, ҳажмий - тарихий, конструктив ечимларини тавсифловчи кўрсаткич.

2. Объектнинг узок муддатлилиқ, таъмирга мухтожлиқ, хавфсизлиқни ўз ичига олувчи объектнинг ишончлилиқ кўрсаткичи .

3. Объектни тиклаш ва асосий иш турининг иш ҳажми, объектга кетган материал ҳажми, қурилиш-монтаж ишлари ишлаб чиқаришнинг прогрессив технологияларини қўллаш имкониятини ўз ичига олувчи технологик кўрсаткич.

4. Объектдан фойдаланишнинг қулайлиқлари, шинамлиқ, дизайн, эстетиклиқни характерловчи эргономик ва эстетик сифат кўрсаткичлари.

5. Қурилиш жараёнида ва битирилган қурилиш объекти эксплуатация жараёнида ресурсларни иқтисод қилишни барча кўрсаткичларини ўз ичига олувчи иқтисодий кўрсаткичлар.

Қурилш монтаж - ишларининг сифатсиз бажарилиши (брак) юқорида айтиб ўтилган барча кўрсаткичларни хавф остида қолдиради, бу кўрсаткичларда лойиҳада кўрсатилган объектларнинг истеъмол хусусиятларининг потенциал тавсифларини эътиборга олишади. Бундан ташқари юзага келган бракни тўғрилаш зарурияти қурилиш муддатларини узайтирган ҳолда, бу ўз навбатда ишлаб чиқариш харажатларининг ўсишига ва молиявий натижаларнинг пасайишига олиб келади.

Қурилиш монтаж - ишларининг бажарилиш сифатига қурилиш ташкилотидаги ички ва ташқи омиллар таъсир кўрсатади. Шунга қарамасдан, қуйидаги келтирилган омилларни бошқарилувчи омилларга киритиш лозим бўлиб, яхши ташкил этилган фирма ичидаги қурилиш сифатини бошқариш тизимида уларнинг салбий таъсирлари бутунлай йўқотилиши ёки сезиларли даражада пасайтирилиши мумкин бўлиб, уларни қуйидагича туркумланади:

1. Тўпламлилик, тўлиқлик ва хатосизлик, ҳамда қурилиш, қурилишнинг замонавий техник таъминланганлик, қурилиш ишлаб чиқаришнинг илғор технологиялари талабларига мос бўлишини тавсифловчи лойиҳа-смета ҳужжатларининг сифати.

2. Узоқ муддатга яроқлилик, таъмирга мухтожлик, саноатлашганлик, объектнинг қурилиш ва эксплуатация талабларига мослиги, экологик тозалик жиҳатидан қурилиш жараёнида ишлатилган материаллар, деталлар, конструкцияларининг сифати.

3. Тайёр йирик конструкциялар, бўлимлар, деталларни қўллаш ҳисобига бракларнинг юзага келишини ва қурилиш-монтаж ишлари сифатини бошқариш назоратига кетган харажатларни ва қисман яширин ишларни қисқартиришга имкон берувчи қурилишнинг саноатлашганлик даражаси.

4. Қурилиш ташкилотининг техник таъминланганлигининг қурилиш-монтаж ишларини бажаришнинг техник шароитлари ва технологияларига мослиги.

5. Қурилиш ташкилотининг малакавий кадрлар таркиби.

6. Қурилиш ишлаб чиқариш, шунингдек қурилишни тайёрлаш ва қурилиш майдонида ишларни ташкил этилишни бошқариш тизимини ташкил этиш даражаси.

7. Фирма ичидаги қурилиш сифатини назорат қилиш тизимининг ҳаракатланиши.

Қурилиш маҳсулоти сифатини таҳлил қилиш учун ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

-объектларнинг умумий баҳоси ва камчиликлари руйхатини ўз ичига олган битган қурилиш объектларини эксплуатацияга бериш далолатномалари;

-камчиликлар ва бракларни тўғрилаш учун ишчиларга берилган нарядлар;

-объект эксплуатацияси босқичида юзага чиққан буюртмачи.

Қурилиш сифатини бошқариш бўйича амалий чоралар кўриш учун паст сифатнинг сабабларини батафсил ўрганиб чиқиш зарур бўлиб, уларнинг руйхати қуйидагича:

- сифатсиз моддий ресурслар;
- лойиҳа смета ҳужжатларининг тўлиқ эмаслиги ;
- ишчилар малакасининг пастлиги;
- ташкилотнинг техник таъминоти талаб этилган қурилиш ишлаб чиқариш технологиясига мос эмаслиги;
- талаб этилган қурилиш - монтаж ишлари ишлаб чиқариш технологиясидан четга чиқишлар;
- қурилиш сифатини бошқариш назоратининг кечикиши.

Қурилишда брак туфайли йўқотишларни ҳисобга олишни ташкил этиш ва уларнинг бартараф этилиши ташкилот харажатларини камайтириш ва талаб этилган сифатдаги пировард маҳсулотни яратиш имконини беради.

Қурилиш ва моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқларида одатда кўлланиладиган кўрсаткичлардан бири бу брак коэффиценти бўлиб, у талабга жавоб бермайдиган қурилиш - монтаж ишларининг қийматини қурилиш объектининг умумий смета қийматиғи нисбати билан аниқланади.

Қурилиш корхонасида йил бошида бошланган ва тугалланган объектлар бўйича тайёр қурилиш маҳсулоти ва қурилиш-монтаж ишларининг брак кўрсаткичларини аниқлаш қуйидаги (3.1- расм) келтирилган.

Иккита қурилиш корхоналари фаолиятининг янада чуқурроқ таҳлили қуйидагиларни аниқлашга имкон берди. “159-Қурилиш трести” ўз ишлари дастурида асосан бир турдаги қурилиш объектлари (турар-жой бинолари, офислар)га эга, улар “12-Қурилиш трести”га нисбатан кўпроқ иш ҳажми ва юқори даражадаги брак билан характерланади.

“12-Қурилиш” трести нисбатан юқори даражада саноатлашган ишлаб чиқариш объектларини қуради, бу эса брак юзага келишини чеклайди. Брак объектни топшириш босқичида сифатнинг талаб этилган даражага мос

келмаслиги ҳолатлари кўпроқ кузатилади. Буни корхонада сифатни бошқариш тизимини шакллантиришда ҳисобга олиш зарур.

3.1- расм. Қурилиш маҳсулоти сифатини таъминлаш ва нуқсонларни йўқотиш харажатларини тизимлаш

Корхонада амал қилинган сифатни бошқариш тизимининг ҳолатини таҳлил қилиш таҳлилнинг алоҳида муҳим йўналиши ҳисобланади. Қурилиш маҳсулоти сифатини тавсифловчи кўрсаткичлардан бири бу сифатни таъминлаш харажатлари натижавийлик коэффицентидир (К):

$$K = \frac{P_k}{X_{\text{таъм.}}}$$

бу ерда:

P_k - корхонанинг паст сифатдаги маҳсулот туфайли умумий йўқотишлари, сўм;

$X_{\text{таъм.}}$ - қурилиш маҳсулоти сифатини таъминлаш харажатлари.

Йўқотишларни қурилиш маҳсулоти сифатини бошқариш тизимининг амал қилишига кетган харажатларни таққослаш кўрсатилган харажатларни тизимлаш тизимини талаб этади (3.1 - жадвал).

Қурилиш маҳсулотини ишлаб чиқариш натижалари ва босқичлари, алоҳида жараёнлар сифатини назорат қилиш харажатлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

-лойиҳа-смета ҳужжатларининг тўлиқлик ва сифат назорати;

- қурилиш учун моддий-техник ресурсларнинг сифат назорати;
- ёрдмчи пудратчи ташкилотлар томонидан қурилиш - монтаж ишларининг бажарилишининг сифат назорати;
- қурилиш жараёнида қурилиш - монтаж ишлари сифатининг операцион назорати;
- қурилиш объектининг тугатилган конструктив қисмларининг яширин ишлари сифатининг оралиқ назорати;
- қурилиши тугалланган объектнинг сифатини қабул қилиш назорати.

3.1- жадвал

Қурилиш- монтаж ишларининг брак коэффиценти

Курсаткич	"159- Қурилиш трести" АЖ	"12- Қурилиш трести" АЖ
1. Битирилган объектларнинг смета қиймати, минг сўм	20193	277750
2. Конструктив элеменлар ва ишлар буйича брак, минг сўм	220	820
3. Объектларни топшириш жараёнида аниқланган брак, минг сўм	120	1920
4. Конструктив элементлар буйича брак коэффиценти	0,011	0,003
5. Обектни топширишда аниқланган брак коэффиценти	0,006	0,007
6. Умумий брак коэффиценти	0,017	0,010

3.1-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, битирилган объектларнинг смета қиймати "159-Қурилиш трести" АЖда 20193 минг сўмни ташкил қилган бўлса, "12-Қурилиш трести" АЖда 277750 минг сўмни ташкил қилган. Конструктив элеменлар ва ишлар буйича брак "159-қурилиш трести" АЖда 220 минг сўмни ташкил қилган бўлса, "12-Қурилиш трести" АЖда 820 минг сўмни ташкил қилган. Объектларни топшириш жараёнида аниқланган брак "159-Қурилиш трести" АЖда 120

минг сўмни ташкил қилган бўлса, “12-Қурилиш трести” АЖда 1920 минг сўмни ташкил қилган. Умуман олиб қарайдиган бўлсак, “12-Қурилиш трести” АЖда барча кўрсаткичлар “159-Қурилиш трести” АЖ кўрсаткичларидан юқори эканлигини кўришимиз мумкин. Сабаби, битирилган объектларнинг смета қиймати бўйича кўрсаткич “12-Қурилиш трести” АЖда юқори бўлганлигидадир.

Қурилиш маҳсулотини ишлаб чиқаришда нуқсонларни йўқотиш билан боғлиқ харажатларга қуйидагилар киради:

-техник жиҳатдан тузатиб бўлмайдиган ёки иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлмайдиган нуқсонларга эга бўлган қурилиш объектининг конструктив қисмлари ва элементларини йўқотиш;

-қурилиш - монтаж ишларини қайта ишлаб чиқариш харажатлари;

-қурилиш - монтаж ишлари нуқсонини йўқотиш;

-етказиб берувчилардан қабул қилинган материаллар, деталлар ва конструкциялар нуқсонларини йўқотиш;

-иш турлари ёки тикланган конструктив элементлардаги нуқсонлар туфайли қурилиш графиклари бузилиши натижасида юзага келадиган тўхтаб қолишлар.

3.2 - жадвал

Сифатни таъминлаш харажатларининг самарадорлиги

(минг сўмда)

Кўрсаткичлар		“159- Қурилиш трести” АЖ	“12- Қурилиш трести” АЖ
1.Қурилиш нуқсонларни харажатлари	жараёнида йўқотиш	290	1120
2.Тайёр қурилиш нуқсонларини харажатлари	маҳсулоти йўқотиш	171	2021
3.Қурилиш сифатини назорат қилиш харажатлари	маҳсулоти қилиш	178	1015
4..Нуқсонларни	олдини	48	420

олиш харажатлари			
5.Сифатни таъминлаш	3,6	2,2	
харажатлари			
самарадорлик			
коэффициенти			

3.2-жадвал маълумотларига қарайдиган бўлсак, қурилиш жараёнида нуқсонларни йўқотиш харажатлари “159-Қурилиш трести” АЖда 290 минг сўмни ташкил қилган бўлса, “12-Қурилиш трести” АЖда 1120 минг сўмни ташкил қилган. Тайёр қурилиш маҳсулоти нуқсонларини йўқотиш харажатлари “159-Қурилиш трести” АЖда 171 минг сўмни ташкил қилган бўлса, “12-Қурилиш трести” АЖда 2021 минг сўмни ташкил қилган. Қурилиш маҳсулоти сифатини назорат қилиш харажатлари “159-Қурилиш трести” АЖда 178 минг сўмни ташкил қилган бўлса, “12-Қурилиш трести” АЖда 1015 минг сўмни ташкил қилган. Нуқсонларни олдини олиш харажатлари “159-Қурилиш трести” АЖда 48 минг сўмни ташкил қилган бўлса, “12-Қурилиш трести” АЖда 420 минг сўмни ташкил қилган. Сифатни таъминлаш харажатлари самарадорлик коэффициенти “159-Қурилиш трести” АЖда 3,6 ни ташкил қилган бўлса, “12-Қурилиш трести” АЖда 2,2 ни ташкил қилган. Юқорида 3.1-жадвалда келтирилган кўрсаткичлардан ҳам кўриниб турибдики, “12-Қурилиш трести” АЖ кўпроқ иш бажарганлиги учун кўпроқ нуқсонлар ва харажатлар келиб чиқмоқда. Лекин мазкур харажатларни олдини олиш учун сифатни таъминлаш харажатлари самарадорлик коэффициенти “159-Қурилиш трести” АЖда яхшироқ, яъни 3,6 ни ташкил этганлигини кўришимиз мумкин.

Кафолат муддати давомида объектни топширгандан сўнг аниқланган тайёр қурилиш маҳсулотидаги нуқсонларни йўқотиш харажатлари ўз ичига бино қисмлари, алоҳида конструктив элементларни тиклаш харажатларини, шунингдек, тегишли юридик санкцияларни қўллаш билан боғлиқ харажатларни олади.

Қурилиш маҳсулоти нуқсонларининг олдини олиш чора - тадбирларига кетадиган харажатларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

-қурилиш маҳсулоти нуқсонини сабабларини таҳлил қилиш ва қурилиш маҳсулоти сифатини ошириш - чора тадбирларини режалаштириш;

-корхона ишчилари малакасини ошириш;

-сифат назорати тизимининг техник таъминоти.

Нуқсонларни йўқотиш ва уларнинг олдини олиш чора - тадбирлари харажатларини корхона йўқотишларига киритиш мумкин. Юқорида кўрсатилган классификацияга асосан сифатни таъминлаш харажатларининг самарадорлигини қуйидаги формула билан аниқлаш мумкин:

$$СТС = \frac{НЙХ+НОХ}{СНҚХ+НООХ}$$

бу ерда;

СТС - сифатини таъминлаш харажатларининг самарадорлиги;

НЙХ - қурилиш маҳсулоти нуқсонини йўқотиш харажатлари;

НОХ - қурилиш маҳсулоти нуқсонини олдини олиш харажатлари.

Биз таҳлил қилган корхоналар учун кўрилган кўрсаткичлар қуйидаги жадвалда келтирилган.

Шунингдек, қурилиш маҳсулоти ва қурилиш-монтаж ишларининг сифат ўзгариши қурилиш корхонасининг фаолияти кўрсаткичларига қандай таъсир кўрсатишини кўриб чиқиш зарур. Қисман олганда, қурилиш маҳсулотининг истеъмол сифатларининг ўсиши ҳисобига уни реализацияси қилишдан тушадиган фойданинг ўсиши қуйидагича аниқланади:

$$ДПнк = (M_{\text{боз.бир.нархи.}} - M_{\text{боз.ўрт.нархи.}}) \times M_{\text{сот.мах.бир.}}$$

бу ерда;

$M_{\text{боз.бир.нархи.}}$ — маҳсулотнинг шартли бирликнинг бозор нархи (фойдали майдоннинг 1м² ёки қурилиш тикланган объектларнинг хусусиятларини акс эттирувчи бошқа ўлчов бирлиги), сўм;

$M_{\text{боз.ўрт.нархи.}}$ — қурилиш маҳсулоти бирлигининг ўртача бозор нархи, сўм;

$M_{\text{сот.мах.бир.}}$ — таҳлил қилинган даврда сотилган маҳсулот бирлигининг миқдори.

Маҳсулот шартли бирлигининг ўртача бозор нархи кўрсаткичи қурилиш корхоналари маҳсулоти ўртача бозор нархи кўрсаткичи билан алмашиши мумкин. Бунда таҳлил қилинган қурилиш корхонасига нисбатан кучлироқ рақибларнинг нархларини олиш мумкин. Албатта, натижа салбий бўлиши тайин, лекин тенденцияни қуриш ва ўртадаги фарқнинг қисқарганлиги ёки қисқармаганлигини тушуниш муҳим.

Қурилиш корхонаси фаолиятини режалаштириш доирасида молиявий захирларни режалаштириш зарур, чунки қурилишда брак туфайли йўқотишларни тўлалигича йўқотиб бўлмайди.

Тўғрилаб бўлмайдиган ички брак юзага келганда йўқотишлар қўйидагига тенг:

$$Пб = K_6 + X_k \times K_{изп} + Y_{дон} - K_{тб} - Z_{й}$$

бу ерда;

K_6 — қурилиш - монтаж ишлари ишлаб чиқаришга кетган материаллар, деталлар, конструкциялар, ёқилғилар, электр - энергиялар ва бошқа моддий ресурсларнинг қиймати, сўм;

X_k - брак аниқлангунга қадар қурилиш — монтаж ишларини бажарган ишчилар меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, сўм;

$K_{изп}$ - бошқарув аппарати таъминоти харажатлари ва ижтимоий солиқларни ўзида акс эттирган харажатларни ўсиш коэффициенти, сўм;

$Y_{дон}$ — ишларнинг қўйилма участкаларида юзага келадиган бракдан қўшимча йўқотишлар, сўм;

$K_{тб}$ — тамоман бузилган маҳсулотнинг қиймати, унинг муқобил фойдаланиш имконияти асосида аниқланади, сўм;

$Z_{й}$ — брак айибдорларидан ундирилган зарарни қоплаш йиғиндиси, сўм.

Ички бракни тўғрилаш бўйича йўқотишлар:

$$Й_{н.б.} = K_{н.б.} + Z_{н.б.} \times K_{изп} + Й_{доп} - K_{пб} - Z_v$$

бу ерда;

$K_{н.б.}$ – бракни тўғрилашга кетган хом ашё, материаллар, деталлар, конструкциялар, ёқилғи, электр - энергия қиймати, сўм;

$Z_{н.б.}$ – бракни тўғрилашга кетган иш ҳақи йиғиндиси, сўм.

3.2. Корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш таҳлили

Корхонанинг иқтисодий вазифаси маҳсулот ишлаб чиқаришдан иборат.

Товар маҳсулот - четга ишлаб чиқариш учун мўлжалланган маҳсулот бўлиб у қуйидагича топилади:

$$TM = \sum_{i=1}^n N_i \times P$$

бу ерда;

N_i – i - номланган маҳсулот сони;

P - i - номланган маҳсулот бирлигининг амалдаги баҳоси

Ички ишлаб чиқариш обороти -ўз эҳтиёжлари учун мўлжалланган маҳсулот.

Тайёр маҳсулот- сифат талабларига мувофиқ келадиган тайёр бўлган маҳсулот.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш - ишлаб чиқариш жараёнининг барча босқичларини босиб ўтмаган ва техник қабулдан ўтмаган маҳсулот:

$$ТИЧ = N_{сут} \times T \times T_{ц} \times K_r$$

бу ерда:

$N_{сут}$ - бир суткадаги натурал кўринишдаги маҳсулотнинг чиқиши;

T- маҳсулот таннарни сўм/дона;

T_ц- ишлаб чиқариш даври(цикли)нинг узунлиги;

K_г- тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг тайёрлиги коэффиценти (=1,5-0,8).

Ялпи маҳсулот - маҳсулотнинг умумий ҳажми қуйидагича аниқланади:

$$ЯМ = ТМ + (ТИЧ_{й.б.} - ТИЧ_{й.о.})$$

бу ерда;

ЯМ, ТМ- ялпи ва товар маҳсулот;

ТИЧ_{й.б.}, ТИЧ_{й.о.}- йил бошига ва йил охирига нисбатан тугалланмаган ишлаб чиқариш.

Ялпи айланиш - маҳсулот ўзи учун ёки четга чиқарилишидан қатъий назар йил давомидаги маҳсулот ҳажмининг баҳоси.

Сотилган маҳсулот - йил давомида бозорга чиқарилган ва истеъмолчилар тўлаши зарур бўлган маҳсулот.

$$СМ = ТМ + (О_{й.б.} + О_{й.о.})$$

бу ерда;

СМ, ТМ – сотилган ва товар маҳсулоти

О_{й.б.}, О_{й.о.}- йил бошида ва йил охирида омбордаги тайёр маҳсулот қолдиғи

Таққослаш баҳолари - бу мазкур товарнинг маълум даврдаги баҳосига нисбатан таққосланиши.

Қурилиш маҳсулотларига бинолар, иншоотлар, объектлар, қурилиш машиналари, транспорт воситалари, материаллар, капитал, ресурслар, ишчи кучи ва информация киради.

3.3. Қурилиш корхонасининг маҳсулот ишлаб чиқариш рентабеллик даражасини аниқлаш

Рентабеллик коэффицентлари - корхона самарадорлигининг муҳим кўрсаткичлари ҳисобланади. Улар корхона фаолиятида фойданинг қанчалигини ифодалайди. Бу коэффицентлар олинган фойданинг сарфланган маблағларга нисбати ёки олинган фойданинг сотилган қурилиш маҳсулоти миқдорига нисбати сифатида ҳисобланади. Ташкилот ҳисоб-китобида фойдаланадиган бир неча кўрсаткичлар ифодаланиши мумкинлигини эътиборга олиб, ундан фойдаланувчилар қўйилган мақсадлардан келиб чиқиб рентабеллик кўрсаткичларининг қатор мажмуасини ҳисоблашлари мумкин.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг харажатлари қанчалик кам бўлса ва аксинча фойда кўп бўлса, ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси шунчалик юқори ҳисобланади¹. Бозор иқтисодиёти шароитида қурилиш ташкилотларида рентабелликни оширишнинг турли хил йўллари ичида энг муҳимлари қуйидагилар ҳисобланади:

- нархни ва фойдани шакллантириш механизмини такомиллаштириш;
- меҳнат унумдорлигини ошириш;
- ишлаб чиқариш фондлари ва биринчи навбатда, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни яхшилаш;
- ишлаб чиқариш рентабеллигини таъминлаш;
- қурилиш давомийлигини қисқартириш ва объектларни ишга туширишни тезлаштириш;
- қурилиш - монтаж ишлари таннархининг камайиши ва улар сифатини яхшилаш.

Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида рентабеллик даражаларининг ўсиши ва ишлаб чиқариш фойдалилигини таъминлаш ҳар қандай пудрат ташкилотининг муҳим вазифаси ҳисобланади, ваҳоланки, эндиликда унинг кўплаб масалалари давлат маблағлари ҳисобига эмас, балки

¹Махмудов Э.Х. Экономика капитального строительства (тексты лекции) -Т.: ТГЭУ. 2000. с.101.

ўзи қўлга киритган маблағлар ҳисобига ҳал қилинади. Шунинг учун улар бозор иқтисодиёти шароитида нафақат кўп «пул топиш», фойдани кўпайтириш ва рентабелликни оширишга интилиши эмас, балки ўзлари ишлаб топган маблағларини иқтисод қилишни ва улардан оқилона фойдаланишни ҳам билишлари керак. Қуйида рентабеллик даражасини аниқлаш йўлларини кўриб чиқамиз:

1. Маҳсулот рентабеллигинининг ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан аниқланиши: (R_o):

$$R_o = \frac{П_P}{O_{ДЦ}} \times 100$$

2. Маҳсулот рентабеллигинининг маҳсулот таннархига нисбатан аниқланиши (R_c):

$$R_c = \frac{П_P}{C_B} \times 100$$

3. Фондлар (капитал) рентабеллиги (R_K):

$$R_K = \frac{П_P}{\Phi_{ОСН} + \Phi_{ОБ}} \times 100$$

бу ерда:

$\Phi_{ОСН}$, $\Phi_{ОБ}$ - ишлаб чиқаришнинг асосий ва айланма маблағлари.

3.3-жадвал.

“159-Қурилиш трести” АЖнинг рентабеллик даражасини аниқлаш

№	Кўрсаткичлар	Белгила- ниши	Ҳисобот йили	Режа йили
1.	Ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан маҳсулот рентабеллиги, %	R_o	23,9	24,2
2.	Маҳсулот таннархига нисбатан рентабеллиги, %	R_r	31,5	31,9
3.	Асосий капиталнинг ўртача йиллик баҳоси, минг сўм	Φ_{AC}	36550	36600

4.	Айланма маблағларининг йиллик баҳоси, минг сўм	Φ_{AM}	32030	33100
5.	Капиталнинг умумий йиғиндиси, минг сўм	$\Phi_{AC} + \Phi_{AM}$	68580	69700
6.	Фондлар(капитал) рентабеллиги, %	R_K	39,16	42,9

3.3-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, “159-Қурилиш трести” АЖ да ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан маҳсулот рентабеллиги ҳисобот йилида 23,9 фоизни, режа йилида эса 24,2 фоизни ташкил қилган. Маҳсулот таннархига нисбатан рентабеллиги ҳисобот йилида 31,5 фоизни, режа йилида 31,9 фоизни ташкил қилган. Асосий капиталнинг ўртача йиллик баҳоси ҳисобот йилида 36550 минг сўмни ташкил қилган бўлса, режа йилида 36600 минг сўмни ташкил қилган. Айланма маблағларнинг йиллик баҳоси ҳисобот йилида 32030 минг сўмни ташкил қилган бўлса, режа йилида 33100 минг сўмни ташкил қилган. Фондлар рентабеллиги ҳисобот йилида 39,16 фоизни ташкил қилган бўлса, режа йилида 42,9 фоизни ташкил қилган.

3.4. Қурилиш ишларини режа асосида бажариш таҳлили

Қурилиш объектларининг ишга туширилиши қурилиш ташкилоти фаолиятининг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади, чунки у нафақат молиявий натижаларни, балки ишбилармонлик обрўсини ҳам белгилаб беради.

Тугалланган қурилиш объектларига буюртмачи билан шартнома ва лойиҳаларда келтирилган ҳамда барча ишлари бажарилиб бўлинган бино ва иншоотлар киради.

Бир турдаги объектлар қурилишида, турар-жой бинолари қурилишида ишлаб чиқариш ишлари дастурининг бажарилиши ҳақида баъзи ахборотларни ритмлилиқ коэффициенти таҳлили асосида олиш мумкин:

$$K_p = \frac{100 - CO}{100}$$

бу ерда;

СО- ҳақиқий топширилган объектларнинг фоизда режадан (объектлар сони ёки баҳоси бўйича) четлашишлари йиғиндиси;

К_р- ритмлик коэффициенти.

Объектларни ишга тушириш кўрсаткичларини “159 – Қурилиш трести” АЖ бўйича кўриб чиқамиз (3.4 - жадвал).

3.4-жадвал маълумотларига кўра, “159-Қурилиш трести” жами бўлиб, 4 хил кўринишдаги, баҳоси режа йилида смета баҳоси жами 201232 минг сўмлик иш режалаштирилган, амалда 199783 минг сўмлик иш бажарилган.

3.4-жадвал

“159 – Қурилиш трести” АЖ нинг қурилиш объектларини ишга тушириш жараёни таҳлили

Объект номлари	Объектнинг натурал кўринишдаги хусусиятлари	Смета баҳоси		Объектнинг топширил иш муддати	
		ре жа	амал да	ре жа	амал да
1. 60 квартирали турар-жой биноси, м ²	7200	156 3 0	1563 0	и н т е	авг.
2. Идора бинолари, м ²	120	958 5 2	9043 03	ма й	июль
3. 100 квартирали турар-жой биноси, м ²	12500	478 5 0	4785 0	и н т е	июнь
4. «Дон-Текс» фабрикасини нг тайёр маҳсулотлар обмори, м ²	2000	420 0 0		ок т .	дек.
Жами	х	201 2 3 2	1997 83	х	х

Асосан икки объект бўйича смета баҳосидан кўпайиб кетиш юз берди ва бу ташкилот учун салбий оқибатларни келтириб чиқарди, хусусан:

- молиявий натижаларнинг пасайиши;
- заём капиталларини жалб қилиш заруратларининг вужудга келиши;
- бошқа объектлардан пул маблағларини олиш зарурати;
- баланснинг ноликвидлилиги.

Учта объект бўйича режалаштирилган қурилиш муддатлари бузилди.

(3.5- жадвал)

3.5 – жадвал

Қурилиш муддатининг бузилиши				
Объект	Қурилиш муддати, ой.		Режадан четлашишлар	
	режа	амалда	режа	амалда
1. 60 квартирали турар-жой биноси	6	8	+2	33,3
2. Идора бинолари	4	6	+2	50,0
3. Тайёр маҳсулотлар обмори	9	11	+2	22,2
Ўртача четлашиш	x	x	2	35,2

Ритмлилиқ коэффициентлари қуйидагини ташкил қилади:

$$K_p = \frac{100-35,2}{100} = 0,65$$

Объектнинг ишга туширилиш муддатининг режадан жиддий четлашиш сабабларини аниқлаш учун мазкур ҳолати чуқур таҳлил этишини талаб этади, хусусан:

- ресурслар билан таъминланмаганлик, шу жумладан, меҳнат ресурслари билан ҳам;
- қурилиш муддатларига риоя қилишнинг сустлашган назорати;
- лойиҳавий-смета ҳужжатларининг ўз вақтида тақдим этилмаганлиги ва паст сифатлилиги;
- ер майдонларининг ажратилиши ва турли рухсатномалар олиш билан боғлиқ бўлган кечикишлар;

- қурилиш давомийлигини асосланмаган ҳолда режалаштириш;
- қурилиш ташкилоти қувватларининг етишмаслиги.

Аниқ объектлар бўйича қурилиш муддатларининг бузилиши куйидагиларни келтириб чиқаради:

- пул маблағларининг кадрсизланишига мувофиқ ҳолда молиявий натижаларга анча кеч эришиш;
- келишув шартларининг бузилганлиги учун буюртмачиларга жарима санкциялари;
- молиявий турғунликнинг йўқотилиши;
- ишбилармонлик обрўсининг йўқотилиши;
- ишбилармонлик фаоллиги кўрсаткичининг пасайиши.

Қурилиш-монтаж ишлари умумий ҳажми моддий-техник ресурслар ва ишчи кучи бўлган эҳтиёжни аниқлашда асос бўлиб хизмат қилади (3.6 - жадвал).

Пудрат ишлари режасининг умумий бажарилиши 11,7 фоизга ўсган, бу эса хусусий куч ҳамда жалб этилган ташкилотлар томонидан деярли бир хил таъминланганликни англатади.

3.6 - жадвал

Пудрат ишлари умумий ҳажмининг кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	режа	амалда	минг сўм	
			Фарқ минг сўм а, (+, -)	% да
Пудрат ишларининг умумий ҳажми	359000	401000	+42000	+11,7
шу жумладан:				
Ўз кучи билан	277000	299900	+22900	+8,3

жалб этилган ташкилотлар билан	82000	101100	+19100	+
--------------------------------	-------	--------	--------	---

Пудрат ишлари умумий ҳажмидан:

Турар-жой қурилиши	189000	211518	+22518	+
ишлаб чиқариш йўналиши объектлари	27000	26852	-148	-
бошқа объектлар	61000	61530	+530	+

Жалб этилган ташкилотлар томонидан бажарилган ишларнинг солиштирама улуши режа бўйича 22,85 % ($82000:359000 \times 100$)ни, ҳақиқатда эса 25,2 % ($1011000:401000 \times 100$) ни ташкил этди, яъни ҳеч қандай муҳим ўзгаришлар бўлмади.

Пудрат ишлари умумий ҳажмида фақатгина ишлаб чиқариш йўналиши объектлари бўйича режадаги ҳажм кўрсаткичлари бажарилмади, бу эса субпудрат ташкилотлари томонидан иш жойларининг ўз вақтида берилмаганлиги, ер майдонларини ажратиш тўғрисидаги келишувларнинг чўзилиб кетишилари билан изоҳланади.

Хусусий кучлар ҳисобига бажариладиган қурилиш-монтаж ишлари умумий ҳажми таркибида навбатдагилар мавжуд: ҳисобот йилида топширилиши режалаштирилган объектлар ҳамда тугалланган объектлар ва келгуси йилда ўз вақтида топширилишини таъминловчи ишлар ҳажмининг бажарилиши (3.7- жадвал).

3.7 - жадвал

Ишга туширилувчи ва қурилиши тугалланган объектлари бўйича иш ҳажмининг бажарилиши

Кўрсаткичлар	режа	амалда	минг сўм	
			Фарқ (+;-)	% да
			Минг сўмда	
1. Ишга киририлувчи объектлар бўйича иш ҳажми	201332	199783	-1549	-0,77
2. Ҳисобот йилида бошланиб тугалланган объектлар бўйича иш ҳажми	157668	201217	+43549	+27,62
Жами	359000	401000	+42000	х

Ишга киритилувчи объектлар бўйича иш ҳажмларининг ортиқча бажарилиши жарима санкциялари ҳамда келажакда буюртмачиларни йўқотишга олиб келади.

Бизнинг мисолимизда эса иш ҳажмларининг охиригача бажарилмаганлиги молиявий натижаларнинг ёмонлашишига олиб келди.

Тугалланган объектлар бўйича иш ҳажмларининг охиригача бажарилмаганлиги салбий иқтисодий оқибатларга ҳам олиб келиши мумкин, лекин улар муддат жиҳатидан кечиктирилган бўлади ва ўз вақтида топширилмаган объектлар кўринишида келаси йилда юзага чиқади. Агар ўз вақтида чора-тадбирлар қўлланса, муддатларнинг бузилиши юз бермаслиги ҳам мумкин.

Тугалланган объектлар бўйича иш ҳажмларининг ортиқча бажарилишини мутлоқ ижобий деб бўлмайди, чунки мазкур топширилган объектлар зиёнига бажарилган бўлиши ҳам мумкин.

Иш ҳажми режа кўрсаткичларининг бажарилишини тўлароқ таснифлаш учун уларнинг чораклар бўйича бажарилишини аниқлаш керак (3.8 - жадвал).

Чорак кўрсаткичлари таҳлили режалаштириш иш бажарилиши графигига боғлиқ бўлмаган тарзда ҳамда бажариладиган ишларнинг ҳам

жисмоний кучлар ҳисобида, ҳам нарх, кўрсаткичлари бўйича тузилишини ҳисобга олмаган ҳолда расмий амалга оширилади.

3.8 - жадвал

Чораклар бўйича иш ҳажмларининг бажарилиши

Чораклар	режа	амалда	Фарқ	
			минг сўмд а, (+,-)	% да
I	107550	102000	-5550	-5,2
II	110000	98000	-12000	-10,9
III	85000	108700	+23700	+27,9
IV	56450	92300	+35850	+63,5
Жами	359000	401000	42000	x

Қурилиш-монтаж ишлари ҳажмининг норитмик бажарилиши ташкилот фаолиятининг кўрсаткичларига салбий таъсир этади ва еталича самарали ишлаб чиқариш ташкилоти эмаслигидан далолат беради. Қуйидагилар норитмик ишнинг оқибатлари бўла олади:

- ишчи кадрларнинг етишмаслиги ёки ортиқчалиги;
- ишларнинг сифатсиз бажарилиши;
- машина ва механизмларнинг унумсиз тўхтаб қолиши;
- кадрлар қўнимсизлиги;
- молиявий аҳволнинг бекарорлиги;
- субпудратчилар учун ўз вақтида иш жойларининг таъминланмаганлиги;
- моддий ресурсларнинг ноўрин сотиб олиниши.

Ҳафта, декада (10 кун), ой ва чораклар учун режалаштирилган ишлар ҳажмини ҳақиқий бажарилган ҳажми билан солиштириш йўли билан ишларнинг бажарилиш ритмчилиги таҳлили амалга оширилади.

Чорак маълумотларга асосланиб, иш бажарилиш ритмчилиги коэффицентини аниқлаймиз. (3.9 - жадвал)

Ритмлилиқ коэффициенти 95,1 фоизни ташкил этади (341450:359000×100), яъни иш режа ҳажмининг 95,1 фоизи муддати бузилмаган ҳолда бажарилган.

3.9- жадвал

Чораклар бўйича ишлар бажарилишининг ритмлилигини ҳисоблаш

Чораклар	режа	амалда	режа доирасида
I	107550	102000	102000
II	110000	98000	98000
III	85000	108700	85000
IV	56450	92300	56450
Жами	359000	401000	341450

Қурилиш-монтаж ишлари ҳажмини оширишнинг асосий йўналишларини ишлаб чиқиш учун берилган кўрсаткичларга (ички, ташқи, бошқариладиган ва бошқарилмайдиган) таъсир этувчи ташқи ва ички омилларни кўриб чиқиш ва улардан таҳлил жараёнида иш ҳажмига ҳақиқатдан таъсир этганларини аниқлаш лозим.

Ташқи омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ишчи кучи бозорининг ҳолати;
- капитал бозорининг ҳолати;
- моддий ресурслар бозорининг ҳолати;
- пудрат ишлари бозорининг рақобатчилик хусусиятлари;
- уй жой ва бошқа кўчмас мулк иккиламчи бозорининг ҳолати;
- ердан фойдаланишни қонуний бошқариш хусусиятлари;
- демографик ҳолат;
- аҳоли даромадлари даражаси;
- хўжалик юритувчи субъектларнинг тўлов қобилияти

Ички омилларни гуруҳлашнинг энг кенг тарқалган ёндашуви бўлиб уларни иқтисодий табиати бўйича тизимлаш ҳисобланади, у хусусан қуйидагилар билан боғлиқ:

- меҳнат ва ишчи кучидан самарали фойдаланишни ташкил этиш;
- асосий маблағлар ва улардан фойдаланиш;
- моддий ресурслар ва улардан фойдаланиш;
- меҳнат ва ишчи кучидан фойдаланишни ташкиллаштириш билан

боғлиқ ҳолда қуйидаги омиллар ўрганилади:

- ишчилар сонининг ўзгариши;
- меҳнат унумдорлигининг ўзгариши (йиллик, кунлик, соат);
- иш вақтидан самарали фойдаланиш;
- бажарилаётган қурилиш-монтаж ишлари меҳнат сиғимининг

ўзгариши;

- меҳнат ва ишлаб чиқаришни ташкиллаштиришнинг ривожланиш усуллари қўллаш.

Ташкилот маблағлари ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ омиллар таҳлили жараёнида қуйидаги омиллар ўрганилади:

- қурилиш ташкилотининг асосий маблағлар билан таъминлангалиги;
- янги техникани жорий этиш;
- иш вақтидан самарали фойдаланиш;
- бажарилаётган қурилиш-монтаж ишлари меҳнат сиғимининг

ўзгариши;

-меҳнат ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ривожланиш усуллари қўллаш.

Моддий ресурслар ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ асосий омилларга қуйидагилар киради:

-асосий материаллар, деталлар, конструкциялар билан таъминланганлик;

- моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш;
- тежамлироқ материаллар, деталлар, конструкцияларни жорий этиш.

Юқорида санаб ўтилган омиллар ўзаро боғлиқ ҳолда бир вақтда ҳаракат қилади, лекин таҳлилнинг вазифаси пировард натижага ҳар бир омилнинг алоҳида таъсирини аниқлашдан иборатдир. (3.10- жадвал)

Омилларнинг уччала гуруҳи ҳам иш ҳажмининг умумий ошишига таъсир этади. Меҳнат омиллари таъсирини аниқлаймиз.

3.10-жадвал.

“159-Қурилиш трести” АЖ бўйича омиллар таҳлили учун маълумотлар

Кўрсаткичлар	режа	амалда	фарқ
1. Қурилиш-монтаж ишлари ҳажми, минг сўм.	277000	299900	+22900
2. Ишчиларнинг рўйхатдаги ўртача сони, одам	147	149	+2
3. Қурилиш машиналари рўйхатдаги ўртача сони, дона.	41	47	+6
4. Қурилишда истеъмол қилинган материаллар миқдори, минг сўм.	102300	127711	+25411
5. Ишланган ишчи-соатларнинг умумий миқдори	36750	40826	+4076
6. 1 ишчига тўғри келувчи ўртача йиллик ишлаб чиқариш, минг сўм.	1884,4	2012,7	+128,3
7. 1 ишчига тўғри келувчи ўртача кунлик ишлаб чиқариш, сўм.	7537,4	7345,8	-191,6
8. 1 ишчига тўғри келувчи йиллик иш кунлари	250	274	+24
9. 1 бирлик машинага тўғри келувчи ўртача йиллик ишлаб чиқариш, минг сўм.	6756,0	6381,0	-375
10. 1сўмлик қурилиш-монтаж ишларига кетган қурилиш материаллари харажатлари, сўм.	369	426	+57

3.10 - жадвал кўрсаткичлари таҳлилига биноан, шундай ҳулосага келиш мумкинки, қурилиш-монтаж ишлари ҳажмининг ошишига меҳнат омиллари таъсир этган, хусусан:

1. Ишчилар сонининг ўзгариши.

(ишчилар сонининг ўзгариши × 1 ишчига тўғри келувчи режадаги йиллик иш кунлари сони × 1 ишчига тўғри келувчи режадаги ўртача кунлик ишлаб чиқариш)

$$+2 \times 250 \times 7537,4 = 3768 \text{ минг сўм.}$$

2. Ўртача кунлик ишлаб чиқаришнинг ўзгариши.

(1 ишчига тўғри келувчи ўртача кунлик ишлаб чиқаришнинг ўзгариши $\times$ 1 ишчига тўғри келувчи йиллик иш кунлари ҳақиқий сони $\times$ ишчилар ҳақиқий сони)

$$-191,6 \times 274 \times 149 = -7822 \text{ минг сўм.}$$

3. Иш кунлари сонининг ўзгариши.

(1 ишчига тўғри келувчи йиллик иш кунлари сонининг ўзгариши $\times$ ишчилар ҳақиқий сони $\times$ 1 ишчига тўғри келувчи режадаги ўртача йиллик ишлаб чиқариш)

$$+24 \times 149 \times 7537,4 = 26954 \text{ минг сўм.}$$

$$\text{Жами: } 3768 - 7822 + 26954 = 22900$$

Қурилиш-монтаж ишлари ҳажмининг ўсишига асосий маблағларнинг актив қисми таъсир қилади. Навбатдаги икки омил таъсирини кўриб чиқамиз:

1. Қурилиш машина ва механизмлари сонининг ўзгариши.

(қурилиш машина ва механизмлари сонининг ўзгариши $\times$ бир машина ва механизм бирлигига тўғри келувчи режадаги ўртача йиллик ишлаб чиқариш)

$$+6 \times 6756 = 40536 \text{ минг сўм.}$$

2. Машина ва механизмлар унумдорлигининг ўзгариши.

(бир машина ва механизм бирлигига тўғри келувчи ўртача йиллик ишлаб чиқаришнинг ўзгариши $\times$ машина ва механизмлар ҳақиқий сони)

$$-375 \times 47 = -17633 \text{ минг сўм.}$$

$$\text{Жами: } 40536 - 17633 = 22900 \text{ минг сўм.}$$

Юқорида кўрилган мисолда барча машина ва механизмлар ишлаб чиқариш жараёнида бирдай қатнашади деб ҳисоблашга йўл қўйилди. Амалиётда эса бундай эмас, иш турларининг (ер, монтаж, тош) баҳо ҳамда натурал кўринишдаги иш ҳажмларига мос равишда ҳар бир гуруҳ томонидан

бажарилишини ҳисобга олган ҳолда қурилиш машина ва механизмлари (экскаваторлар, булдозерлар, кранлар)нинг алоҳида гуруҳлари бўйича таҳлилини амалга ошириш жоиздир. Бундан ташқари, қурилиш жараёнида хусусий ҳамда ижара машина ва механизмларининг ишлатилишини ҳам таҳлил қилиш керак.

Иш ҳажмининг ўзгаришига учинчи гуруҳ омилларининг таъсир этишини кўриб чиқамиз, айнан:

1. Истеъмол қилинувчи моддий ресурслар миқдорининг ўзгариши.

(режага нисбатан моддий ресурслар харажатининг ўзгариши $\times$ 1000 сўмлик қурилиш-монтаж ишларига тўғри келувчи истеъмол қилинадиган материалларнинг режадаги миқдори)

$$+25411:369=+68805 \text{ минг сўм.}$$

2. 1000 сўмлик қурилиш-монтаж ишларига тўғри келувчи қурилиш материаллари харажатининг ўзгариши.

(1000 сўмлик қурилиш-монтаж ишларига тўғри келувчи материаллар харажатининг ўзгариши $\times$ қурилиш-монтаж ишларининг ҳақиқий ҳажми: 1000 сўмлик қурилиш-монтаж ишларига тўғри келувчи материалларнинг режадаги харажатлари)

$$-57 \times 299900 : 369 = -45905 \text{ минг сўм.}$$

$$\textbf{Жами: } 68805 - 45905 = 22900 \text{ минг сўм.}$$

Биринчи омил шуни кўрсатадики, харажат меъёрларига риоя қилган ҳолда қурилиш материаллари харажатининг 25411 минг сўмга ошиши ҳисобига иш ҳажми ҳам 68805 минг сўмга ўсди.

Иккинчи омил шуни кўрсатадики, 1000 сўмга тўғри келадиган материаллар харажатининг режадаги меъёрлари 57 минг сўмга оширилди, бу эса тежалган материаллардан фойдаланиб, иш ҳажмининг 62612 минг сўмга оширилиш имконининг йўқотилишига олиб келди.

Юқорида келтирилган омилларни таҳлил қилга ҳолда режалаштириш лозим бўлган чора-тадбирлар қуйидагиларда ифодаланади:

-қурилиш майдонида меҳнатни ташкил этишни яхшилаш ҳисобига моддий ресурсларни тежаш;

-ресурсларни тежовчи технологияларни жорий этиш;

-оқилона сотиб олишлар ҳисобига материал харажатларини камайтириш;

-майдондаги ишлар бажарилишини сифат талабларига риоя қилиш;

-материалларни оқилона жойлаштириш;

-машина ва механизмларнинг смена ва сменалараро тўхтаб қолишини бартараф этиш;

-ишчилар меҳнاتини самарали ташкил этиш.

3.5. Қурилишда ишлаб чиқариш режаси бажарилишининг тезкор таҳлили

Қурилиш ишлаб чиқариш режаси бажарилишининг тезкор таҳлилини кунда, ҳафтада, декадада, ойда ва нафақат бутун ташкилот бўйича, балки алоҳида ташкилот бирликлари (участка, объект, мажмуа, иш турлари, бригадалар) бўйича ҳам амалга ошириш керак.

Тезкор таҳлил режадан четлашишни бартараф этиш, барча ажратилган ташкилотлар фаолиятини яхшилаш бўйича ўз вақтида қарор қабул қилишга имкон яратади.

Тезкор таҳлилнинг ахборот манбалари бўлиб ишлаб чиқариш графиклари, баҳо ва натурал кўринишдаги ишлаб чиқариш тезкор режалари, бажарилган ишларга ҳақ тўлаш топшириқлари ва бошқа тезкор ахборот манбалари ҳисобланади.

Қурилиш майдонлари ва бригадаларининг тезкор режаларида фақат уларнинг ишларига боғлиқ бўлган кўрсаткичларгина таҳлил этилади.

3.11-жадвалда декада (10 кунда) қурилиш-монтаж ишлари турлари бўйича режанинг бажарилиш таҳлили келтирилган.

3.11- жадвал

Декада бўйича иш ҳажмининг бажарилиши

Иш турлари	Ўлчов бир- лиги	Режа	Ҳақиқий	Ўзг. ни- с. % да
1. Ер ишлари	м ³	1928	2025	105,0
2. Тем.-бет. конст. монтажи	м ³	2800	2620	93,6
3. Пойдевор тузилиши	м ³	1522	1441	94,7

3.11-жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, иш ҳажми бўйича режанинг ортқча бажарилиши натижасида баъзи иш турлари бўйича режа бажарилмаган, хусусан, пойдевор тузилиши ишлари 94,7 фоиз бажарилиш темир-бетон конструкциялар монтажining охиригача бажарилмаганлигига олиб келди (режа бажарилиши 93,6 фоизни ташкил этган). Пировард натижада бу ҳам ҳисобот, ҳам келаси даврларда объектнинг ишга туширилиш муддатига риоя қилинмаслик ҳавф-хатарини юзага келтиради.

Назорот ва муҳокама учун саволлари

1. Сотилган, товар ва ялпи маҳсулотларнинг орасида қандай фарқ мавжуд?
2. Қурилиш маҳсулотига нималар киради?
3. Харажат ва таннарх тушунчаларининг мазмунини тушунтириб беринг?
4. ҚМЙнинг таннархини пасайтиришнинг яширин омилларига нималар киради?.
5. Қурилиш – монтаж ишларининг таннархини пасайтириш қандай ижобий натижаларга олиб келади?
6. Маҳсулот таннархининг асосий элементлари қандай харажатлардан таркиб топади?
7. Рентабеллик коэффицентларининг корхона самарадорлигини аниқлашдаги аҳамиятининг мазмунини тушунтиринг?

8. Ишлаб чиқариш левириджи нима орқали ифодаланади?
9. Зарарсизлик нуқтаси моҳиятини тушунтириб беринг?
10. Харажатлар ва таннарх тушунчаларининг моҳиятини ва бири-биридан фарқини тушунтириб беринг?

IV – БОБ. КОРХОНАЛАРНИНГ МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ БИЛАН ТАЪМИНЛАНИШИ ВА МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИ ТАҲЛИЛИ

4.1. Корхонанинг меҳнат ресурслари таркиби таҳлили

Ишлаб чиқаришнинг барча ресурслари ичида меҳнат ресурслари алоҳида хусусиятга эга:

- инсон корхонанинг мақсадига эришиш воситаси бўла олмайди, у атроф - муҳитга ўз талабини кўрсата олади ва ишлаб чиқаришга ижтимоий, иқтисодий таъсир кўрсатади.

-инсон ташаббус кўрсатиш имкониятига эга, шунинг учун ишлаб чиқаришнинг пассив элементи бўла олмайди;

-инсон корхонага тегишли бўла олмайди, у фақат маълум миқдордаги ҳақ учун ўзининг қобилияти ва вақтини ишлатиши мумкин.

-ишчи кучи - шундай товарки, у ўзига қараганда кўпроқ қиймат яратади, бу товар барча ишлаб чиқариш ресурсларини бирлаштира олади; асосий ва айланма воситалардан самарали фойданиш унга боғлиқ бўлади.

Корхонага нисбатан “меҳнат ресурслари” ибораси кадрлар ёки “корхона персонали” деб ўзгартилади.

Ҳар бир корхона ўзига хос кадрлар сиёсатини ишлаб чиқади ва амалга оширади. Унинг асосий йўналишлари бўлиб; ишчи кучига эга бўлган талабни

унинг миқдори ва сифати бўйича аниқлаш, меҳнатга жалб этиш шакллари, улардан унумли фойдаланиш чораларини ишлаб чиқиш ҳисобланади. Масалан, ходимлар малакасини ошириш, ҳар бир ходимнинг унумдорлигини таъминлаш учун шарт-шароитлар яратиш, рағбатлантириш ва ҳоказоларни амалга ошириш лозим.

Корхона персонали касблар, мутахассисликлар ва малака даражаси бўйича ажратилади.

Бажариш функциясига қараб корхона персонали қуйидаги тоифаларга бўлинади: ишчилар ва ходимлар(раҳбарлар, мутахассислар ва бошқа хизматчилар).

Корхона персоналини бошқаришнинг асосий вазифаси ҳар бир ходим учун унинг салоҳиятини тўлиқ ишлата олиши учун корхона олдида турган вазифаларни бажариш мақсадида имкониятлар яратиш, инсонларга таъсир этиш воситаларини топа олишдан иборат. Бу ўринда персоналга таъсир этишда маъмурий, иқтисодий ва ижтимоий - руҳий усуллардан фойдаланилади.

Марказий вазифалардан бири ходимларга бўлган талабни аниқлаш бўлиб у қуйидагича аниқланади:

$$П = X : P$$

бу ерда;

П- персоналга бўлган талаб,

Х- ишлаб чиқариш ҳажми;

Р - 1 кишига режалаштириган иш.

Меҳнат сиғими бўйича ишчилар сонини аниқлаш қуйидагича аниқланади:

$$П = \frac{Д}{В * К}$$

бу ерда;

Д - давр;

В - ишбай асосида ишлайдиган ишчиларнинг вақт баланси;

K - иш бажариш нормасини бажариш коэффициенти.

Хизмат кўрсатиш нормаси бўйича ходимлар сони қуйидагича аниқланади:

$$П = \frac{X * C}{H_{\text{хк}}} * K_{\text{айл}}$$

бу ерда;

X - хизмат кўрсатиш объекти сони;

C - сменалар сони (суткада);

H_{хк} - хизмат кўрсатиш нормаси;

K_{айл} - келган ходимлар сонини рўйхатдагига айлантириш коэффициенти.

4.2. Корхона меҳнат унумдорлиги ва уни ҳисоблаш усуллари

Меҳнат унумдорлиги қурилиш корхоналари фаолиятининг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Меҳнат унумдорлиги қурилиш–монтаж ишларининг бир бирлик ҳажмига иш вақти сарфининг нисбати билан шунингдек, вақт бирлигига (йил, ой, ишчи-кун, ишчи-соат) қурилиш-монтаж ишларида ва қўшимча ишлаб чиқаришда банд бўлган бир хизматчи ёки ишчига ҳисобланган иш ҳажми билан аниқланади.

Меҳнат унумдорлиги - бу аниқ меҳнатнинг маҳсулдорлигидир. Меҳнат унумдорлиги меҳнат жараёнларининг самарадорлик даражасини кўрсатади. Унинг ўсиши маҳсулот бирлиги учун сарфланадиган иш вақтининг тежамини ёки вақт бирлигида ишлаб чиқариладиган маҳсулотни кўпайтиришда намоён бўлади.

Меҳнат унумдорлиги маҳсулот қайси бирликда ҳисобланса ўша бирликларда ўлчанади:

1. Меҳнат унумдорлигини қиймат кўрсаткичларида аниқлаш усули

Қиймат усули қиймат кўрсаткичларида (смета бўйича) иш нормасини аниқлашдан иборат бўлиб, турли хил қурилиш ишларини таққослашга имкон

беради. Қурилиш ишларининг солиштирса бўладиган тузилмасида кўрсаткич алоҳида вақт даврида ишчиларнинг меҳнат унумдорлигини баҳолаш учун қўлланилиши мумкин. Масалан, агар беш кишидан иборат ишчилар бригадаси бир сменада 100 минг сўмлик иш ҳажмини бажарган бўлса, у ҳолда ҳар бир ишчининг сменадаги меҳнат унумдорлиги (ишлаб чиқарган маҳсулоти) қуйидагича бўлади: $100 : 5 = 20$ (минг сўм), тегишли равишда бир соатлик иш мобайнида $20 : 8 = 2,5$ (минг сўм) бўлади. Меҳнат унумдорлигини ўлчашнинг қиймат усули турли касб ва малакага эга бўлган ходимларнинг меҳнат унумдорлигини таққослаш имконини беради. Бироқ бу усул кўринишдан универсал бўлишига қарамай, бир қанча камчиликларга ҳам эга. Хусусан унга нарх омили, яъни бозор конъюктураси ва инфляция кўпроқ таъсир кўрсатади.

2. Натура усулда. Натура усул вақт бирлигида жисмоний ўлчовларда (тонна, дона, метр ва ҳ.к.ларда) иш нормасини аниқлашдан иборат. Бу усул ишчи томонидан бир турдаги ишларни бажаришда қўлланилади. Масалан, ғишт териш, сувоқ ишлари ва бошқалар. Алоҳида иш турлари бўйича ($A_{ит}$) қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$A_{ит} = T_{ўб} : И_c$$

бу ерда;

$T_{ўб}$ – табиий ўлчов бирликларидаги иш ҳажми/м³

$И_c$ – мазкур иш турида банд бўлган ишчиларнинг рўйхат бўйича ўртача сони.

3. Шартли - натура усулида. Бу усул бир турдаги маҳсулот хиллари кўп бўлган шароитларда ишлатилади. Бунда асосий маҳсулот турининг коэффиценти бирга тенг қилиб олинади, қолган тур маҳсулотларнинг унга нисбатан коэффиценти топилади. Масалан: 1,25; 1,45; ва ҳ.к. Ҳар бир тур маҳсулот бўйича бу коэффицентларни мос ҳолда маҳсулот ҳажмига кўпайтириб умумий маҳсулот ҳажми топилади.

4. Ходимлар (ишчилар)нинг меҳнат сарфи усули. Бу - бир ходимга тўғри келадиган норма - соатлардаги вақт миқдоридир.

5. Маҳсулотнинг меҳнат салмоғи (оғирлиги) усули, яъни ишлаб чиқариладиган маҳсулотга кетадиган меҳнат сарфи миқдори. Улар- норматив даражасидаги, режадаги ва ҳақиқий меҳнат салмоғи кўрсаткичларига ажратилади.

Меҳнат унумдорлиги ва меҳнат ҳажми (оғирлиги) кўрсаткичлари ўртасида тескари боғлиқлик мавжуд. Меҳнат ҳажми паст бўлса, меҳнат унумдорлиги юқори ва шунга кўра бажарилган ишлар ҳажми ҳам кўпроқ бўлади. Режа давридаги меҳнат унумдорлиги режа давридаги унумдорликнинг ўсиш даражасига кўпайтириш орқали топилади. Меҳнат унумдорлигининг режа давридаги ўсиш даражаси режадаги ва ҳақиқий унумдорликнинг фарқини ҳақиқий унумдорликнинг миқдorigа нисбати билан фоиз ҳисобида топилади.

$$X_{py} = \frac{100(X_{py} - X_{xy})}{X_{xy}}$$

бу ерда;

X_{py} - битта ходимнинг режадаги унумдорлиги;

X_{xy} - ҳақиқий унумдорлик.

Меҳнат унумдорлиги якка ходимнинг меҳнат унумдорлигига ва ижтимоий меҳнат унумдорлигига ажратилади. **Якка ходимнинг (жонли) меҳнат унумдорлиги** вақт бирлиги ичида битта ходимнинг ишлаб чиқарган моддий неъматлари (унумдорлиги) миқдори ёки маҳсулот бирлигига сарфланган вақт миқдори (меҳнат салмоғи) билан ўлчанади.

Меҳнат унумдорлигининг юқори бўлиши қуйидаги омилларга боғлиқ;

- капитал;
- табиий ресурслар ва уларнинг сифати;
- технология ва унинг сифати;
- меҳнат ресурсларининг (ходимларнинг) сифати;
- бошқа омиллар.

Ҳар бир омилнинг меҳнат унумдорлигига таъсир этиш даражасини аниқлаш усуллари мавжуд. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши ҳисобига

қурилиш-монтаж ишлари ҳажмининг ўсиши ($\ddot{Y}_x$)нинг фоизи қуйидаги формула билан аниқлаш мумкин:

$$\ddot{Y}_x = 100 - I_{\ddot{y}_c} \times 100 / I_{\ddot{y}_x}$$

бу ерда;

$I_{\ddot{y}_c}$ – ишчилар сонининг ўсиши, % да;

$I_{\ddot{y}_x}$ – ишлар ҳажмининг ўсиши, % да.

Қуйидаги келтирилган жадвал маълумотлари асосида корхонада меҳнат унумдорлиги ҳисобига иш ҳақининг йиллик ўсишини кўриб чиқамиз.

4.1-жадвал

“159-қурилиш трести” АЖ нинг меҳнат унумдорлиги ҳисобига иш ҳажмининг йиллик ўсиши

Кўрсаткичлар	2006	2007 режа	2007 амалда	Усиш,	
				% ўтган давр га нисба тан	Режа га нисба тан
Қурилиш-монтаж ишларининг ҳажми, минг сўм	1717 1 0	2772 0 0	2999 0 0	74,6	8,3
Қурилиш-монтаж ишларида ва ишлаб чиқаришда банд бўлган ишчиларнинг рўйхат бўйича ўртача сони, ишчи	128	147	149	16,4	1,3
Бир ишчига тўғри келадиган иш нормаси, минг сўм	1341 ,5	1884 ,4	2018 ,7	50,0	6,8

4.1-жадвалдаги кўрсаткичларнинг таҳлили ўтган йилга нисбатан ишлар ҳажмининг ўсиши 74,6 фоизни, иш нормасининг ўсиши 10 фоизни ташкил этганлигини кўрсатади. 2007 йилга режалаштирилган кўрсаткичларга нисбатан қурилиш-монтаж ишлари ҳажмининг ўсиши 8,3 фоизни, иш нормаси эса 5,4 фоизни ташкил этади. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши ҳисобига ҳажмлар ўсиши:

-ўтган йилга нисбатан – 78,1% ($100 - 16,4 \times 100 / 74,6$)

-режага нисбатан – 84,3% ($100 - 1,3 \times 100 / 8,3$)

Масалан, фан-техника тараққиёти таъсири натижасида меҳнат унумдорлиги кўпаяди ва маҳсулотнинг меҳнат салмоғи даражаси (т) пасаяди ва шунинг ҳисобига меҳнат унумдорлигининг ўсиши қуйидаги формулалар билан аниқланади:

$$M_y = H_{mx} : X_{mx} \times 100$$

бу ерда:

M_y – меҳнат унумдорлигининг ўсиши, % да;

H_{mx} – ишларнинг норматив меҳнат ҳажми, одам / соат ёки одам / кунларда;

X_{mx} – ишларнинг ҳақиқатдаги меҳнат ҳажми, одам / соат ёки одам / кунларда.

Ушбу усулни маълум бир турдаги ишларни бажарадиган алоҳида ишчилар ва бригадалар меҳнат унумдорлигини таҳлил этишда қўллаш мумкин.

Бажарилган ишлар меҳнат ҳажмининг камайиши ҳисобига меҳнат унумдорлигининг ўсиши қуйидаги формула бўйича топилади:

$$M_y = 100 \times A / 100 - A$$

бу ерда;

A- бажарилган ишларнинг меҳнат ҳажмининг пасайиши,%да;

M_y –меҳнат унумдорлигининг ўсиши,%да.

Мисол кўриб чиқамиз. 1м^3 йиғма темир-бетон конструкцияларини монтаж қилиш учун меҳнат сарфининг меъёри 0,53 ишчи-кунни ташкил қилади. Ҳақиқатда эса 0,47 ишчи-кунни ташкил қилган ҳолда, яъни 11,3 фоизга пасайган $((0,53-0,47) / 0,53 \times 100)$. Бу ўз навбатида меҳнат унумдорлиги кўрсаткичининг 12,7 фоизга ўсишини таъминлайди. $((100 \times 11,3) / (100 - 11,3))$.

Қурилишда меҳнат унумдорлигининг ўсишини таъминлаш муаммоларини ҳар томонлама кўриб чиқиш учун, айниқса қурилиш корхонаси қувватларининг юкланиши кафолатланмаган шароитларда нафақат йиллик, балки ойлик, кунлик ва бир соат учун иш нормасини аниқлаш керак бўлади. Бу ўз навбатида иш ҳажмининг ўсишига экстенсив ва интенсив омилларнинг таъсирини аниқлашга имкон беради.

Меҳнат унумдорлигининг йиллик, кунлик ва соат бўйича динамикасининг ҳар хиллиги 1 кунлик ва смена ичидаги иш вақтининг йўқотишлари мавжудлигидан далолат беради. Ўртача йиллик иш нормаси 6,8 фоизга ўсган, ўртача кунлик иш нормаси 2,5 фоизга қисқарган, 1 соат учун ўртача иш нормаси эса 0,1 фоизга ўсган, яъни деярли ўзгармаган. Бундай шароитларда ўртача кунлик иш меъёрининг қисқариши смена ичидаги иш вақти йўқотишларининг мавжудлигини билдиради.

Меҳнат унумдорлиги бажарилган қурилиш - монтаж ишлари ҳажмининг ўсишида муҳим рол ўйнайди, лекин ягона омил бўлмаганлиги сабабли барча омилларни таҳлил қилиш зарур.

4.2-жадвал.

“159-Қурилиш трести” АЖ нинг меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари таҳлили

Кўрсаткичлар	200 6 йил	200 7 йил	Абсо лю т ўзг ар иш	Режа га ни сб ат ан % да
1.Қурилиш-монтаж ишларининг ҳажми,	277 2	299 9	+229	+7,9

минг сўм	0 0	0 0	00	
2.Ишчилар сони, киши	147	149	+2	1,96
3.Бир ишчига ҳисобланган иш кунлари сони	250	274	+24	+9,6
4.Барча ишчилар томонидан ишланган ишчи-кунлар	367 5 0	408 2 6	+407 6	+11, 09
5.Барча ишчилар томонидан ишланган ишчи-соат	319 7 2 5	346 6 4 6	+269 21	+8,4
6.Ўртача йиллик иш нормаси, сўм (1қ:2қ)	188 4, 4	201 2, 7	+128 ,3	+6,8
7.Ўртача кунлик иш нормаси, сўм (1қ:4қ)	753 7, 4	734 5, 8	- 19 1,6	-2,5
8. 1 соат учун иш нормаси (1қ:5қ)	866, 3 6	865, 1 7	-1,22	-0,11
9.Иш нормасининг ўртача давомийлиги (5қ:4қ)	8,7	8,5	-0,2	-1,3
10. 1 ишчининг 1 йилдаги иш соатлари миқдори(5қ:2қ)	217 5	232 6	+151	+6,9

Режалаштирилган ишлар ҳажмини меъёрдан ошириб бажаришга (+22000) қуйидаги омиллар таъсир кўрсатган:

1. ишчилар сонининг ўзгариши (ишчилар сонининг ўзгариши х 1 ишчига ўртача иш нормаси режа бўйича)

$$+2 \times 1884,4 = 3768,8 \text{ минг сўм}$$

2. 1 ишчига ўртача йиллик иш нормасининг ўзгариши (1 ишчига ўртача йиллик иш нормасининг ўзгариши х ҳақиқатдаги ишчилар сони)

$$+128,3 \times 149 = 19116,7 \text{ минг сўм}$$

3. **Жами:** $3768,8 + 19116,7 = 22900$ минг сўм.

19116,7 катталиққа қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

1. Иш кунлари сонининг ўзгариши (1 ишчи учун иш кунлари сонининг ўзгариши х ҳақиқатдаги ишчилар сони х 1 ишчи учун режадаги ўртача кунлик иш нормаси)

$$+24 \times 149 \times 75373,4 = 26953,7 \text{ минг сўм}$$

2. Бир ишчи учун ўртача кунлик иш нормасининг ўзгариши (1 ишчи учун ўртача кунлик иш нормасининг ўзгариши х 1 ишчи учун ҳақиқатда иш кунлари х ҳақиқатда ишчилар сони)

$$-191,6 \times 274 \times 149 = -7822,3 \text{ минг сўм.}$$

-7822,3 катталиққа қуйидаги омиллар таъсир кўрсатган:

1. 1 ишчи ишлаган соатлар миқдорининг ўзгариши (1 иш кунининг ўртача давомийлигининг ўзгариши х ҳақиқатда ишлаган иш кунларининг сони х ҳақиқатда ишчилар сони х режа бўйича 1 соат учун ўртача иш нормаси)

$$-0,2 \times 274 \times 149 \times 866,36 = 7074 \text{ минг сўм.}$$

2. 1 соат учун ўртача иш нормасининг ўзгариши (1 соат учун ўртача иш нормасининг ўзгариши х 1 ишчи учун 1 йилдаги ҳақиқатда иш соатлари миқдори х ҳақиқатдаги ишчилар сони)

$$-3 \times 2326 \times 149 = -422,8 \text{ минг сўм.}$$

3. **Жами:** $-7074 - 748,3 = -7822,3$ минг сўм.

Юқоридаги ҳисоб-китоблар асосида ишлар ҳажмининг умумий ўзгаришига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатганлиги аниқланди:

Ишчилар сони	+3768,7 минг сўм
Иш кунларининг миқдори	+26953,7 минг сўм
Иш кунининг давомийлиги	-7074,0 минг сўм
1 соат учун ўртача иш нормаси	-748,3 минг сўм

Жами

+22900 минг сўм.

Юқорида келтирилган ҳисоб-китобларда иш тузилмасининг смета қиймат бўйича ўзгаришлари, шунингдек, иш вақтининг ноишлаб чиқариш харажатлари кўзда тутилмаган. Ҳисобот йилида иш вақтининг нуқсонли (брак) маҳсулотларни қайта тайёрлашга кетган ноишлаб чиқариш йўқотишлари 9813 ишчи-соатни ташкил қилди. Бу ҳолда 1 соат учун ҳақиқий ўртача иш нормаси 890 сўмни ташкил қилади. $299900 : (346646 - 9813)$

4.3-жадвал.

“159-Қурилиш трести” АЖ да мҳнат унумдорлигининг ўсиш заҳираси

Омиллар	Ишчи- кунлари нинг миқдор и	Заҳиралар ҳисоби	Жами, мин г сўм
Иш вақти йўқотишлари ни тугатиш :			
- бир кунлик	844	8000 x 844	6752
- смена ичидаги	756	8000 x 756	6048
- ноишлаб чиқаришдаги	643	8000 x 643	5144
Жами	2243	-	20944

Шунга кўра алоҳида объектлар бўйича иш ҳажмининг режа бўйича бажарилишига юқорида айтиб ўтилган омилларнинг таъсири ҳам ҳисобга

олинади, бу эса алоҳида буюртмаларни бажариш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ташкилотларнинг заҳираларини аниқлашга имкон беради.

Заҳираларни ҳисоб-китоб қилишда иш нормасининг маълум бир эталон (намунавий бирликни (ёки мазкур шароитлар учун қулай бўлган иш нормаси бирлигини ёки самаралироқ бўлган қурилиш ташкилотларидаги иш нормасини)) қўллаш зарур. Бизнинг мисолимиздаги ҳисоб-китобларда бир кунлик ўртача иш нормаси (ишчига 8000 сўм деб қабул қилинган.

Юқорида кўрсатилганлар вақтни йўқотишларни тугатиш учун бир қатор ташкилий-техник чора-тадбирларни режалаштириш ва амалга ошириш керак бўлади:

- қурилишни моддий ресурслар билан узлуксиз таъминлаш;
- қурилиш машиналари ва ускуналарининг носозликларсиз ишлашини таъминлаш;
- қурилиш майдонида ишларнинг бажарилиш сифатини бошқариш назорати;
- фойдаланаётган ресурслар сифатини таъминлашни;
- қурилиш-монтаж ишларининг технологик кетма-кетлигини тўғри режалаштириш;
- ишчиларнинг меҳнати мотивацияси механизмини такомиллаштириш.

4.3. Қурилиш корхонасида меҳнат салоҳиятини таҳлили ва уни аниқлаш усуллари

Қурилиш корхонаси меҳнат салоҳиятининг таҳлилин, айнан бир хил ёндашишлар, усуллар, ахборот таъминоти ва солиштирма базани танлаган ҳолда, қуйидаги иккита муҳим йўналиш бўйича ўтказиш лозим.

Биринчи йўналиш пудрат ишлари бозорида қурилиш корхонасининг рақобатбардошлиги нуқтаи назаридан кадрлар таркибини таҳлил қилишни ўз ичига олади.

Иккинчи йўналиш – бу қурилиш корхонаси фаолияти самарадорлигини ошириш учун резерв излаш мақсадида кадрлар таркибини таҳлил қилишни ўз ичига олади. Тендерларни ўтказиш тажрибасида бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда, кадрлар таркибини ифодаловчи кўрсаткичлар сифатида қуйидагилар қўлланади:

- раҳбар ва муҳандис-техник ходимлар миқдорининг етарлилиги ва малакаси;

- касблар бўйича ишчилар миқдорининг етарлилиги ва малакаси;

- қўшимча ишчи кучини жалб қилишнинг имконияти.

Ўхшаш объектлар тажрибасининг таъсири каби мезоннинг мавжудлиги кадрлар салоҳиятига бўлган маълум талабларни воситали тарзда кўрсатиб туради. Бу ҳолда бошқарувчи кадрлар ташкилий-бошқарув иши тажрибасига ер участкасини ажратиш ва ҳ.к.ларга ўхшаш объектлар олиб борган фаолиятлари бўйича эришади.

Бироқ, савдода ютиб чиққан пудратчи томонидан объектнинг қурилиш мониторингининг тажрибаси шундан далолат берадики, агар пудратчи бир вақтнинг ўзида бир нечта объектда ишлаётган бўлса, у кадрлар таркибини манипуляциялайди.

Кадрлар билан таъминланганлик таҳлили 4.4- жадвалда келтирилган.

Қурилиш-монтаж ишларидаги ишчилар сони динамикасининг таҳлили шуни кўрсатадики, ташкилотда энг катта ортиш 2005 йилда содир бўлган (177,1 фоиз). 2006 йилда бу ортиш 2005 йилдаги ишчилар сонининг 101,3 фоизни ташкил этган. Бу ўзгаришлар барча ишлаб чиқаришлар ва ёрдамчи хўжаликларда банд бўлган ишчиларнинг умумий сони динамикасини белгилайди, чунки раҳбарлар ва мутахассисларнинг миқдор таркиби ўзгармади. Ишчилар сонидagi рўй берган ўзгаришлар корхона раҳбариятининг кадрлар борасидаги сиёсатининг ўзгариши, иш ҳажмининг максимал даражада штатдаги ишчилар ёрдамида амалга оширилганлиги ва фақат шу ҳоллардагина ташқаридан вақтинчалик ишчиларнинг жалб қилинганлиги билан изоҳланади.

Миқдор кўрсаткичлари динамикасини ташкилотда;

Аввало, қурилиш ишлаб чиқариш хажмларида;

Ва иккинчидан, буюртмалар таркибида содир бўлаётган ўзгаришларга нисбатан олиб қараш керак.

4.4- жадвал.

Ишчиларнинг рўйхатдаги ўртача сони, киши

Кўрсаткич	2005 й	2006 й	2007 й	Ўзгариши, % да	
	киши	киши	киши	2007 й / 2006 й	2006 й / 2005 й
1. Қурилиш-монтаж ишларида ва ёрдамчи ишлаб чиқаришларда (ташқи уриндошларсиз), жумладан:	9878	152	161	105	155
- ишчилар	11	132	141	9	1
- раҳбарлар	9	11	11	160	169
- мутахассислар		9	9	8	2
				100	100
				100	100
2. Қурилиш-монтаж ишларида жами, жумладан:	83	147	149	101	177
- ишчилар	65	129	131	3	1
- раҳбарлар	10			10	19

-мутахассислар	8	10	10	1	8
		8	8	6	5
				10 0	10 0
				10 0	10 0
3. Барча ишлаб чиқаришларда ва хўжаликлардаги жами ишчилар, жумладан:	10 9	16 1	17 2	10 6	14 7
- ишчилар	97	13 6	14 7	8	7
- раҳбарлар	1			10	14
-мутахассислар	11	14 11	14 11	8 1	0 2
				10 0	10 0
				10 0	10 0

Юқорида санаб ўтилган барча омиллар нафақат ишчилар таркиби сонини, балки сифатини ҳам таҳлил қилишни талаб қилади.

Қурилиш корхоналари ривожланишининг замонавий босқичи техник салоҳиятнинг анча янгилалишини, ресурсларни тежайдиган ва экологик тоза технологияларнинг жорий этилишини талаб қилади, бу эса муҳандис-техник ходимлар (МТХ) миқдорини ошириш заруратини келтириб чиқаради. Таҳлил қилинаётган ташкилот ишчиларининг сони қуйидаги динамикага эга (4.5 - жадвал).

Таҳлил қилинаётган давр ичида иш ҳажми мос равишда 2006 йилда 2005 йилга нисбатан 138,9 фоизга ва 2007 йилда 2005 йилга нисбатан 239,2 фоизга ортигани кузатишга эришилган. Худди шундай давр ичида асосий воситалар фаол қисмининг ортиши 70,1 ва 220,5 фоизни ташкил этган, муҳандис-техник ходимлар сонининг ортиши эса кузатилмаган.

4.5- жадвал.

МТХ сонини уларни бошқараётган кўрсаткичлар билан солиштириш

Кўрсаткичлар	2005 йил	2006 йил	2007 йил
Қурилиш маҳсулотини сотишдан олинган тушум, минг сўм.	90 250	12 535	299 900
Асосий воситалар фаол қисмининг қиймати, минг сўм	3 620	2 540	5 600
Мухандис-техник ходимлар сони	6	6	6

Таҳлил этилаётган давр ичида иш ҳажми ортган, бу эса қурилиш объектлари сонининг ортишига олиб келган. Объектларнинг ҳудуд бўйлаб тарқоқлиги ҳам ортган, бу эса технологияга риоя қилинишини ва қурилиш сифатини таъминловчи чизиқли МТХ ларнинг айнан бир хил равишда ортишини талаб этади. Бироқ чизиқли ходимлар сонининг ортиши содир бўлмади. Ҳисобот йилида ишга туширилиши керак бўлган қурилиш участкалари ва объектларнинг ишчи кадрлар билан таъмиланганлиги алоҳида эътиборга сазовор, бу ҳол ишчи кадрларнинг етишмаслиги оқибатида алоҳида турдаги ишларнинг бажарилиши муддатидаги узилишларни аниқлаш имконини беради. Вақтинчалик жалб қилинадиган ишчиларга йўналтирилган объектлар бўйича кадрлар билан таъминланганликнинг таҳлили айниқса долзарб бўлиб ҳисобланади, чунки бу бир томондан иқтисодий афзалликларга эга бўлса, бошқа томондан қурилиш муддатлари, иш сифатини шубҳа остига қўяди. Муаммолардан бири жалб қилинаётган ишчилар сонини режалаштиришдир, чунки олдиндан нафақат талаб қилинган малакали бўш ишчи кучининг мавжудлигини, балки бошқа қурилиш корхоналарининг бундай кадрларга бўлган эҳтиёжини ҳам башоратлаб бўлмайди.

Қурилиш объектлари бўйича сменалилик коэффициентининг таҳлили 4.6- жадвалда келтирилган.

4.6- жадвал.

объектлар	Ишчи кадрлар сони, киши	Ишчиларнинг	Жумладан	Сменали.
------------------	--------------------------------	--------------------	-----------------	-----------------

	умумий сони	сменалар бўйича			коэфф енти
		1- ч и	2- ч и	3- ч и	
1	20	12	8	-	1,7
2	30	18	12	-	1,7
3	35	20	10	5	1,8
4	24	12	12	-	2,0
5	40	22	10	8	1,8
жами	149	84	52	13	1,8

Сменалилик коэффиценти кун давомида ишлаган ишчилар умумий сонининг энг кўпсонли сменадаги ишчилар сонига нисбати кўринишида аниқланади. Объектлар бўйича сменалилик бир текис эмас ва сменалилик коэффиценти ўртача 1,8 ни ташкил қилади.

Кадрларнинг профессионал таркибининг таҳлили маълум тоифадаги ишчиларга бўлган эҳтиёжни ташкилотда ҳақиқатда мавжуд бўлганлари билан солиштириш йўли билан амалга оширилади.

Профессионал таркиб таҳлилининг иш таркибини, янги техника ва технологияларни жорий қилиш, объектда ишни ташкил қилиш усуллари таҳлил қилиш билан бирга амалга ошириш керак.

Ишчи кучининг қўнимсизлиги ташкилот фаолиятида қуйидаги салбий ҳолатларга олиб келади:

- меҳнат унумдорлиги пасаяди;

- тегишли иқтисодий оқибатларни келтириб чиқарган ҳолда объектни ишга тушириш режаси бажарилмайди;

-қурилиш техникаси самарасиз ишлатилади;

-қурилиш ишлари сифати пасайиб кетади.

Қўнимсизлик коэффиценти ўз истаги бўйича ёки меҳнат интизомини бузиш оқибатида ишдан бўшатиш билан ишчилар сонининг ишчиларнинг рўйхат бўйича ўртача сонига нисбати билан белгиланади.

Кадрлар динамикаси 4.7 - жадвалда келтирилган кўрсаткичлар билан ифодаланди.

4.7 - жадвал

Ишчи кадрлар динамикаси			
Кўрсаткичлар	2001 йил	2002 йил	2003 йил
1. Бўшатиш билан ишчилар, киши	21	27	31
Жумладан:			
- иш ва шартнома муддати тугаши муносабати билан	5	11	7
- нафақага чиқиши муносабати билан ва қонунда кўзда тутилган бошқа сабабларга кўра	-	1	1
-ўз хоҳишига кўра	7	8	18
-турли тартиббузарликлар учун бўшатиш билан	9	7	5
2. Қабул қилинган ишчилар	24	18	25
3. Рўйхат бўйича ишчиларнинг ўртача сони	107	128	149
4. Йил давомида рўйхат таркибидаги ишчилар сони	65	66	71
5.Қўнимсизлик коэффиценти $(1у.3қ+1у.4қ)/3қ$	0,149	0,117	0,154
6. Қабул бўйича айланма коэффиценти $(2қ / 3қ)$	0,224	0,141	0,168
7. Бўшаш бўйича айланма коэффиценти $(1қ / 3қ)$	0,196	0,211	0,208
8. Алмашинувчанлик коэффиценти	0,196	0,141	0,168
9.Ишчиларнинг доимийлиги коэффиценти	0,607	0,516	0,476

Қўнимсизлик коэффиценти манфий динамикага эга, бу эса сабабларни чуқур таҳлил қилишни ва кадрлар сиёсатига тегишли тузатишлар киритишни талаб қилади.

Ишчи кучи ҳаракатланишининг жадаллиги айланма коэффицентлари тизими билан аниқланади. Қабул бўйича айланма коэффиценти ишга қабул қилинган ишчилар сонининг уларнинг рўйхат бўйича ўртача сонига нисбати билан белгиланади. Мазкур коэффицент иш ҳажмидаги беқарорлик туфайли ишчи кучини жалб қилишнинг чекланганлиги туфайли қисқаради.

Бўшаш бўйича айланма коэффиценти бўшаган ишчилар сонининг уларнинг рўйхатдаги ўртача сонига нисбати билан аниқланади. Бу кўрсаткич ишчиларнинг меҳнатга ҳақ тўлаш шартларидан қониқмаганлари сабабли ортган.

Алмашинувчанлик коэффиценти ишчи кучи ҳаракатланишига умумлашган тавсиф беради ва икки сондан (қабул қилинганлар ва бўшаганлар) энг кичигининг ишчиларнинг рўйхатдаги ўртача сонига нисбати билан аниқланади. Алмашинувчанлик коэффиценти йиллар бўйича ўзгарса ҳам анча юқори.

Қурилиш корхоналарининг бошқарув кадрлари билан таъминланганлигини бажарилган иш ҳажмининг ўзгаришига нисбатан олиб қараш керак. (4.8- жадвал).

4.8-жадвалда бошқарув ходимлари ва мутахассисларнинг қурилиш-монтаж ишларида банд бўлган ишчиларнинг умумий сонига солиштирма салмоғи иш ҳажми анча ошган бир вақтда 17,8 фоиздан 10,7 фоизгача камайди. Чунки иш ҳажмининг ортиши нарх омили туфайли эмас, балки объектлар сони ва объектлар бўйича ишларнинг жисмоний ҳажмининг ортиши ҳисобига содир бўлган, бошқарув ходимларини, жумладан чизиқли ходимларни тегишли равишда кўпайтириш талаб қилинган. Модомики, бу рўй бермаган экан, бир ишчига тўғри келадиган иш ҳажми ортган: битта бошқарув ходими ва мутахассисга тўғри келадиган иш ҳажми 10 544 минг сўмдан 16 661 минг сўмгача ортган, бу эса 158,0 фоизни ташкил этган. Бу

шундан далолат берадики, объектлар бўйича ишларнинг бажарилиши устидан назорат сусайган, бу эса муқаррар равишда сифатнинг пасайишига, қурилиш муддатларининг бузилишига ва смета харажатларидан чиқиб кетишга олиб келади.

4.8 – жадвал.

Бошқарув ходимлари билан таъминланганлик

Кўрсаткичлар	2005 й	2006 й	2007 й
1. Ўз кучи билан бажарилган қурилиш-монтаж ишларининг ҳажми, минг сўм	1892800	269000	299900
2. Бошқарув ходимларининг сони, киши	10	10	10
3. Мутахассислар сони, киши	8	8	8
4. Ишчилар сони, киши	83	147	149
5. Битта бошқарув ходимига тўғри келадиган иш ҳажми, жумладан, мутахассислар ҳам, минг сўм (1қ : (2қ + 3қ))	10 544	14 944	16 661
6. Қурилиш-монтаж ишларида банд бўлган ишчилар сони (2қ + 3қ + 5қ)	101	165	167
7. Бошқарув ходимлари ва мутахассисларнинг ишчиларнинг умумий сонидаги солиштира салмоғи, % да (2қ + 3қ) : 6қ x 100	17,8	10,9	10,7

Кадрлар салоҳиятининг аҳамияти айниқса катта бўлган бозор муносабатларига ўтиш шароитида, ходимлар салоҳиятини ривожлантириш стратегиясини тўғри танлаган ҳолда, тадбирлар мажмуасини режалаштириш зарур.

Ишчиларнинг касбий ривожланишига маблағларни инвестициялаш, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Ходимлар ишининг сифати ташқи ва ички истеъмолчилар талабларига мувофиқлиги билан белгиланади.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, маъмурий-бошқарув ходимлари (МБХ) иш ҳажмининг 20 фоиз хатоларни тузатишга, 20 фоиз - ижрони назорат қилишга сарфланаркан. Шундай қилиб, сарфланадиган вақтнинг, мос равишда МБХ ларига сарфланадиган харажатларнинг 40 фоизи талабларга мувофиқликни таъминлашга сарфланар экан. Уларни қисқартиришнинг имкониятлари мавжуд. Юқорида шартли равишда келтирилган харажатлар 4 гуруҳга бўлинади (4.9 - жадвал). Харажатларнинг ҳар бири ўрганилади ва самарасизларини қисқартириш чоралари ишлаб чиқилади.

4.9 - жадвал

Маъмурий-бошқарув ходимлари ишининг сифатини таъминлаш харажатларининг умумлаштирилган жадвали

Харажатлар	Харажат турлари	Таърифи	Мисоллар
Мувофиқликни таъминлаш харажатлари	Олдини олувчи харажатлар	Хатоларнинг юзага келишининг олдини олувчи тизимларнинг ишлашига кетадиган харажатлар	Мажлислар сони Мажлис иштирокчиларининг сони
	Назоратга кетадиган харажатлар	Юзага келган хатоларни аниқлашга кетадиган харажатлар	Ички аудит
Мувофиқмасликдаги зарар	Ички зарарлар	Ташкилот ичида аниқланган хатоларни бартараф қилишга кетадиган	Кечиккан мажлис Оргтехника воситаларининг

	харажатлар	бузилиши
Ташқи зара рлар	Истеъмолчи аниқлаган хатоларни бартараф қилишга кетадиган харажатлар	Қайта ишлаш учун қайтарилг ан ҳисоботла р

Ходимларни бошқаришнинг замонавий концепцияси нафақат корхона фаолияти асосий кўрсаткичларининг ўсишини ўлчашга қаратилган бўлмасдан, балки унинг бозор қийматининг ортишига ҳам йўналтирилган. Бунда корхонада мавжуд бўлган кадрлар динамикасини миқдорий ўлчаш учун бизнес қийматини баҳолашнинг стандарт усуллари мавжуд.

Харажатли ёндашиш корхона кадрлар салоҳиятини талаб даражасида сақлаб туриши учун сарфлайдиган тўлиқ харажатларни аниқлашга йўналтирилган. Тўлиқ харажатлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

-ишчилар (одатда асосий ходимларнинг) меҳнатига ҳақ тўлаш, шу жумладан, ижтимоий тўловлар;

-кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашга кетадиган харажатлар;

-малака оширишга кетадиган харажатлар;

-ишчиларни излаш бўйича махсус агентлар хизматларига кетадиган харажатлар;

-кадрлар бўйича ишга кетадиган харажатлар.

Корхонанинг кадрлар салоҳиятини ривожлантиришга қилган харажатлари самарадорлигини аниқлаймиз (4.10 - жадвал).

4.10 - жадвал

“159-Қурилиш трести” АЖ нинг кадрлар салоҳияти харажатларининг самарадорлиги

Кўрсаткичлар	2006 йи л	2007 йи л	Ўзгаришлар минг сў м	%
1.Асосий маъмурий -	18	18	-	-

бошқарув ходимларининг сони, киши					
2.Маъмурий бошқарув ходимларига сарфланадиган харажатлар, минг сўм.	-	5 400	5 760	360	6,6
3. Тушум, минг сўм		269 50 0	299 90 0	+30 400	11,3
4.Маъмурий персонални бошқариш бирлиги ҳисобидаги тушум минг сўм (3қ : 1қ)	-	14972	16661	+1689	11,3
4.Битта маъмурий бошқарув ходимига тўғри келадиган тушум, минг сўм. (3қ : 2қ)	-	49,9	52,1	2,2	4,4

4.10 - жадвалдаги кўрсаткичлар таҳлили шуни кўрсатадики, “159-Қурилиш трести” АЖ асосий ходимлар сонини оширмади, аммо уларга сарфланадиган харажатларни оширди, шу жумладан малака оширишга ҳам.

“159-Қурилиш трести” АЖ нинг тушуми 11,3 фоизга ортди, шу жумладан, битта ходимга тўғри келадиган тушум ҳам, бу эса ходимларга сарфланадиган харажатларнинг ўсишидан ошиб кетди (6,6 фоиз). Маъмурий-бошқарув ходимларига сарфланадиган харажатларнинг 1 сўмлига тўғри келадиган тушум 4,4 фоизга ортган. Бизнес қийматининг икки йил ичида ўсишини аниқлаймиз (4.11 - жадвал).

4.11 - жадвал

“159-Қурилиш трести” АЖнинг бажарган ишлари бўйича бозор

қийматининг ўзгариши

Кўрсаткичлар		2 0 0 6 й	2 0 0 7 й	Фарқ (+;-) минг сўм %	
1.Сотувдан	тушган	2	2	+30	11,

тушум, минг сўм	6 9 5 0 0	9 9 0 0	4 0 0	3
2.Маҳсулот таннарни, минг сўм	2 1 5 6 0 0	2 3 3 9 2 2	x	X
3.Солиқ тўлангунига қадар бўлган фойда, минг сўм	5 3 9 0 0	6 5 9 7 8	+12 0 7 8	22, ₄
4.Соф фойда, минг сўм.	4 0 9 6 4	5 0 1 4 3	+9 1 7 9	22, ₄
5.Капитализация коэффициенти (қурилиш тармоғи учун)	0. 3 2	0. 3 0	x	X
6.Бизнес қиймати (4қ : 5қ)	1 2 8 0 1 2	1 6 7 1 4 3	+39 1 3 1	30, ₅
7.Маъмурий-бошқарув ходимларига сарфланадиган харажатлар, минг сўм	5 4 0 0	5 7 6 0	+36 0	6.6
8.Маъмурий-бошқарув ходимларига сарфланадиган харажатларнинг 1 сўмлига тўғри келадиган бизнес қиймати, минг сўм (6қ : 7қ)	2 3 7	2 9 0	+3 5	14, ₇
9.Маъмурий-бошқарув ходимларининг сони, киши	18	18	-	-
10.Битта ходимга (маъмурий-бошқарув ходимига) тўғри келадиган бизнес қиймати	7 1 1 2	9 2 8 5	+2 1 7 3	30, ₆

4.11-жадвал маълумотларига кўра, “159-Қурилиш трести” АЖДа сотувдан тушган тушим 2006 йилда 269500 минг сўмни ташкил қилган бўлса, 2007 йилда 30400 минг сўмга ошиб 299900 минг сўмни ташкил қилган. Маҳсулот таннари 2006 йилда 215600 минг сўмни ташкил қилган бўлса, 2007 йилда 233922 минг сўмни ташкил қилган. Соф фойда 2006 йилда 40964 минг сўмни ташкил қилган бўлса, 2007 йилда 50143 минг сўмни ташкил қилган. Маъмурий – бошқарув ходимларига сарфланадиган харажатлар 2006 йилда 5400 минг сўмни ташкил қилган бўлса, 2007 йилда 5760 минг сўмни ташкил қилган. Маъмурий бошқарув ходимлар сони 2006 йил ва 2007 йилларда 18 кишини ташкил қилган.

Қурилиш корхонаси меҳнат салоҳиятини аниқлаш усуллари

Меҳнат салоҳияти меҳнат ресурсларининг маълум сифатлар (ёш, жинс, касбий ва малакавий тайёргарлик, меҳнат қобилияти ва ҳ.к.)га эга бўлган, аниқ иқтисодий-ижтимоий мақсадларга эриша оладиган қисми, фан ва техника ривожланаётган шароитда эса корхона ёки жамоа меҳнатининг миқдори ва сифатини ўзида мужассамлаштиради.

Қурилиш корхонасида меҳнат салоҳияти аниқ шахсларда мужассамлашган ишчи кучи сифатида намоён бўлади. Корхона жамоасининг меҳнат салоҳияти ўзгарувчандир. Унинг миқдор ва сифат тавсифлари объектив омиллар ва бошқарув қарорлари таъсири остида доимий равишда ўзгариб туради.

Маълумки, қурилиш корхонасининг меҳнат салоҳияти қанчалик юқори бўлса, ёлланган ишчи кучининг потенциал имкониятлари ҳам шунчалик юқори бўлиб жамоа томонидан шунга муносиб тарзда мураккаб масалалар ечилиши мумкин. Лекин меҳнат салоҳиятининг бундай афзалликлари у максимал равишда ошириб борилишини таъминлаш корхона ишчи-хизматчилари бошқарувида доимий мақсадлигини англатмайди. Бу борада ўзига хос чекловлар ҳам мавжуд. Чунончи, ишлаб чиқариш талабидан юқори даражадаги меҳнат салоҳиятига эга бўлган ишчи кучи хизматидан

фойдаланиш ошиқча ҳақ тўлаш натижасида (бундай ишчи кучини ёллаш ёки уни тайёрлаш қўшимча харажатларни талаб этганлиги боис) маҳсулот таннархи асоссиз ортиб кетишига сабаб бўлади. Иккинчидан, бундай салоҳиятдан тўлиқ фойдаланилмайди. Бу ҳолат ходимларда мазкур корхонада ишлашдан қониқмаслик ҳисси пайдо бўлишига олиб келади. Натижада ходим ўз ихтиёри билан ишдан бўшашга қарор қилиши ҳам мумкин.

Қурилиш корхонаси меҳнат салоҳиятининг ишлаб чиқариш талабларига мутаносиб бўлмаслиги жиддий муаммодир. “Номутаносиблик икки шаклда намоён бўлади. Биринчиси – салоҳият талаб даражасидан паст бўлган ҳолатда. У ишлаб чиқаришга янгиликлар киритилишига тўсқинлик қилади. Иккинчи ҳолатда эса, салоҳият даражаси керагидан ортиқча ва ундан самарали фойдаланиш учун ижтимоий-руҳий шароит яратилмаган”¹. Бундан, танланган кадрлар сиёсати доимий равишда қайта кўриб чиқилиб, унга зарурий ўзгартиришлар киритиб борилиши зарурияти пайдо бўлади. Бунинг учун меҳнат салоҳиятидан фойдаланилиш даражаси ва унинг ишлаб чиқариш талабларига жавоб бериши таҳлил қилиниши керак.

Ходим (корхона жамоаси)нинг меҳнат салоҳияти (МС), ундан фойдаланиш даражаси (Ф) ва ишлаб чиқаришда талаб этилган меҳнат салоҳияти даражаси (Т) ўртасидаги нисбатлар турлича бўлиши мумкин. Биринчи ва идеал ҳолатда уларнинг учаласи ҳам бир-бирига тенг бўлади: $МС = Ф = Т$, яъни мавжуд меҳнат салоҳиятидан тўлиқ фойдаланилади ва у ишлаб чиқариш талабларига мос келади. Иккинчи ҳолатда фойдаланилаётган меҳнат салоҳияти ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш учун талаб этиладиганидан ортиқдир, охирги иккиси эса, бир-бирига тенг: $МС > Ф = Т$. Бундай ҳолат амалиётда кенг тарқалган бўлиб, авваломбор, ишчи кучи таклифининг талабдан юқорилигида намоён бўлади. Алоҳида ходим меҳнат салоҳиятининг, айниқса, сифат тавсифларидан тўлиқ фойдаланилмаслиги

¹Ленский Е.В. “Трудовой потенциал производственного объекта.” - М.: Центр делового сотрудничества. 1991.- с. 29-30.

ҳолатлари хизмат пиллапоясидан секин-аста кўтарилиб бориладиган тизимда кўп учрайди: олий ўқув юртини битириб, ишга келган янги ходим ўз фаолиятини маълумотига мос келмайдиган лавозимлардан бошлайди. Бундай ҳолат ҳақида қуйидаги натижалар асосида хулоса қилиш мумкин: ходимлар ва ташкилий-техник сабаблар туфайли иш вақти фондидан тўлиқ фойдаланмаслик, меҳнат тақсимооти тўғри йўлга қўйилмаганлиги боис ходим меҳнати моҳиятининг соддалашиб кетиши, ходимларнинг етарли даражада мотивацияланмаганлиги, меҳнат жадаллиги (интенсивлиги)нинг пастлиги. Оқибатда хизмат пиллапоясидан кўтарилиш имконияти йўқолиб, ходимда ўз ишидан қониқмаслик ҳисси пайдо бўлади. Учинчи ҳолатда меҳнат салоҳиятидан фойдаланмаслик даражаси ошиб боради: $МС > Ф < Т$ ва бундан ишлаб чиқариш зарар кўра бошлайди, мавжуд ишчи кучи захираларидан унумли фойдаланиш муаммоси туғилади. Ва ниҳоят, тўртинчи ҳолатда ($МС = Ф < Т$) мавжуд меҳнат салоҳиятидан тўлиқ фойдаланилаётганига қарамасдан, ишчи кучига бўлган талаб (ҳам миқдор, ҳам сифат тавсифлари жиҳатидан) қондирилмайди. Бундай ҳолат қуйидагилардан далолат беради: ишчи кучининг етишмаслиги, ишдан кейин қолиб ишлашларнинг кўплиги, ходимлар ўртача разрядининг бажарилаётган ишлар ўртача разрядидан кичиклиги. Буларнинг оқибатида маҳсулот (ишлар) сифати пасаяди. Бундай шароитда бошқарув қарорлари меҳнат салоҳиятининг миқдор ва сифат тавсифларини яхшилашга қаратилган бўлиши керак.

Қурилиш корхонаси ихтиёридаги чекланган ресурслардан, шу жумладан, меҳнат салоҳиятидан унумли фойдаланиш ишлаб чиқариш ва ходимлар меҳнати самарадорлигини тавсифлайди. “Меҳнат салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи умумлаштирувчи кўрсаткичлар персоналнинг меҳнат унумдорлиги даражаси ва унинг ўсиш суръатларидир”- деб таъкидланади¹. *Унумдорлик даражаси*, деганда маълум даврда эришилган унумдорлик ҳолати тушунилади. *Унумдорликнинг ўсиш суръати* қийёсланаётган даврларда унумдорлик даражаси ўзгаришини кўрсатади.

¹ Бухалков М.И. “Управление персоналом: развитие трудового потенциала”.- М.: “Инфра-М”. 2005.,-с.25.

Умуман олганда, унумдорлик – сарф қилинган бир бирлик меҳнат, энергия, материаллар ва ишлаб чиқаришга бошқа ресурслар эвазига маҳсулот, товар чиқишини ўлчаш индексиدير. Иқтисодиёт назарияси ва амалиётида меҳнат унумдорлиги, одатда, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг иш вақти ёки бошқа ресурслар харажатига нисбати шаклида аниқланади².

Бошқарувнинг деярли барча даражаларида унумдорлик мезонидан фойдаланилади. Ишлаб чиқариш бўлими ёки умуман, корхона учун бу кўрсаткичлар бир вақт бирлигида бажарилган иш миқдорини баҳолаш, меҳнат салоҳиятидан, ресурслардан фойдаланишни таҳлил этиш учун хизмат қилади. Кўпгина қурилиш корхоналарининг раҳбарлари унумдорлик рақобатбардошлилик билан боғлиқ бўлганлиги учун унга алоҳида аҳамият беришади. Агарда икки рақиб корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш бир хил бўлса, лекин улардан бирида унумдорлик юқорилиги эвазига сарфланаётган ресурслар миқдори камроқ бўлса, ушбу корхона ўз маҳсулотига пастроқ нарх белгилаши ва натижада ўз бозор улушини кўпайтириши мумкин. Ҳукуматни миллий унумдорлик қизиқтиради, чунки миллий унумдорликнинг мамлакатдаги турмуш даражасига таъсири катта. Саноати ривожланган мамлакатлардаги юқори турмуш савияси муҳим даражада юқори меҳнат унумдорлиги билан белгиланади. Бунинг устига, унумдорлик ошмаган ҳолда нарх ва иш ҳақининг ошиши мамлакат иқтисодиётига инфляцион босим пайдо бўлишига олиб келиши ҳам мумкин¹.

Демак, меҳнат унумдорлиги ҳар қандай ишлаб чиқариш, ижтимоий ёки иқтисодий тизимнинг ривожланишини белгиловчи кўрсаткичдир. Бошқа шартлар ўзгармаганда, унумдорлик кўрсаткичлари инсон капитали ёки алоҳида корхона ва умуман, мамлакат меҳнат салоҳиятининг ривожланиши, шунингдек, инсонларнинг турмуш сифати ва даромад даражаси мезонидир.

Турли иқтисодий тизимларда унумдорлик қуйидагилар асосида ҳисобланиши мумкин: маҳсулот ишлаб чиқаришга битта турдаги харажатлар,

² Генкин Б.М. “Организация, нормирование и оплата труда на промышленных предприятиях”: Учебник. – М.: “Норма”. 2003.-с.113.

¹ Бухалков М.И. “Управление персоналом: развитие трудового потенциала”.- М.: “Инфра-М”. 2005.- с.71-72.

бир неча турдаги ресурслар ёки умумий харажатлар. Бундай ҳолларда битта омилли, кўп омилли ва умумий унумдорлик аниқланади. Алоҳида ресурс турлари бўйича унумдорликни аниқлаш учун тегишли формулалардан фойдаланилади. Масалан, бир вақт бирлигида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмини ифодаловчи унумдорлик кўрсаткичи қуйидагича аниқланади:

$$МУ = МХ/МС$$

бу ерда;

МУ – меҳнат унумдорлиги;

МХ – маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми;

МС – меҳнат (иш вақти) сарфи.

Қурилиш корхонаси меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари тизими натурал, меҳнат ва қиймат ўлчовларини ўз ичига олади. Натурал услубда меҳнат унумдорлиги натурал бирликларда (тонна, дона, килограмм, метр ва ҳ.к.) ифода этилган ишлаб чиқариш ҳажми бўйича ҳисобланади. Бу услубнинг афзаллиги меҳнат унумдорлигини аниқ ва содда ифода этишидадир. Лекин ундан битта турдаги маҳсулот ишлаб чиқарилганда фойдаланиш мумкин. Бир неча турдаги ўхшаш маҳсулот ишлаб чиқарилганда эса бу кўрсаткични ҳисоблашда шартли натурал бирликлардан фойдаланилади. Амалиётда корхоналарда меҳнат унумдорлиги умумий ҳолда бир иш вақти бирлигида ишлаб чиқарилган маҳсулот (бажарилган ишлар) ҳажми ёки бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш)га сарфланган иш вақти миқдори билан ўлчанади. Киши бошига ишлаб чиқарилган маҳсулот ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорининг (натурал кўрсаткичларда) ходимлар сонига нисбати шаклида аниқланади:

$$M_{кб} = \frac{ЖМ}{X}$$

бу ерда;

$M_{кб}$ – киши бошига ишлаб чиқарилган маҳсулот;

ЖМ – ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори, натурал кўрсаткичларда;

X – ходимларнинг рўйхат бўйича ўртача сони.

Киши бошига ишлаб чиқарилган йиллик маҳсулотнинг оширилиши учун унумсиз сарфланган иш вақти камайтирилиши лозим. Албатта, ушбу кўрсаткичга ишлаб чиқаришнинг механизациялашганлиги ва автоматлаштирилганлиги, фойдаланилаётган технология ва ускуналарнинг тараққий этганлиги, хизмат кўрсатишнинг ташкил этилиши, ишчиларнинг малакаси ва ҳ.к. ҳам таъсир этади. Битта ишлаб чиқариш ходимига тўғри келадиган маҳсулот (бажарилган ишлар) ҳажмини тавсифловчи *меҳнат унумдорлигининг мутлақ (абсолют) даражаси* қуйидагича аниқланади:

$$ММУ = МХ / UZX$$

бу ерда;

ММУ – мутлақ (абсолют) меҳнат унумдорлиги;

МХ – жами ишлаб чиқарилган маҳсулот (бажарилган ишлар) ҳажми;

UZX – ишлаб чиқариш ходимларининг йиллик ўртача сони.

Амалиётда меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда ҳамма вақт ҳам натурал кўрсаткичлардан фойдаланиш имконияти бўлмайди, чунки кўпчилик ҳолларда қурилиш корхоналари натурал шаклида ўхшаш бўлмаган бир неча турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришади. Демак, натурал услубнинг камчилиги бир неча турдаги маҳсулот ишлаб чиқарилганда меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда ноқулайлиги ва унда маҳсулот сифати ҳисобга олинмаганлигидадир.

Меҳнат услубида маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфланган вақт, яъни меҳнат сарфи нормалари ҳисобга олинади (норма-соатларда). Агарда маълум давр мобайнида ишлаб чиқариш нормалари ўзгармаса, бу услубнинг (норма-соатларда) меҳнат унумдорлигидаги ўзгаришларни кўрсатишдаги аниқлик даражаси юқори бўлади.

Қиймат услубида эса меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг пулда ифодаланган қиймати ёрдамида баҳоланади. Бу услуб меҳнат унумдорлиги даражаси ва ўзгариш динамикасини кўрсатибгина қолмай, турли корхоналар, тармоқ, ҳудудлар ва мамлакатда қиёсий

таҳлилларни амалга ошириш имкониятини ҳам беради. Ушбу услубда корхонадан ташқарида яратилиб, кейинчалик корхонага олиб келинган (материаллар, хом ашё, ярим тайёр маҳсулот) қийматнинг нисбий оғирлиги (улуши) ҳам меҳнат унумдорлиги кўрсаткичига таъсир этади. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида, айниқса, инфляция мавжуд экан, меҳнат натижалари ва сарфини таққослаш қийинлашади ва меҳнат унумдорлигини баҳолашда бу улубдан фойдаланиш ўзини оқламаслиги ҳам мумкин¹. Инфляция жараёнларининг салбий таъсиридан қутилиш учун муайян бир базис йили танланади ва кейинги йиллар кўрсаткичлари ҳам танланган базис йили нархларида ҳисобланади.

Халқаро амалиётда унумдорлик кўрсаткичлари тизими ишлаб чиқариш омиллари назариясига асосланади. Бу назарияга мувофиқ, меҳнат унумдорлиги унумдорлик кўрсаткичларидан биридир, чунки сарфланган жонли меҳнат ишлаб чиқариш омилларидан бири ва фан-техника тараққиёти билан биргаликда унинг аҳамияти ҳам камайиб бормоқда. Демак, меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар фақат корхона меҳнат салоҳияти билан боғлиқ эмас. Меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар қаторига фан-техника тараққиёти даражаси, ходимлар малакаси, меҳнат интизоми даражаси, кадрлар қўнимсизлиги, моддий ва маънавий рағбатлантириш, меҳнатга ҳақ тўлаш тизими, меҳнатнинг илмий асосда ташкил этилганлик даражаси, илғор технологияларнинг жорий этилиши, меҳнатнинг механизациялашганлиги ва автоматлаштирилганлиги ва ҳ.к. киради.

Иқтисодиёт фанида барча корхоналар фаолиятининг самарадорлиги ва фойдалилиги кўрсаткичларидан бири рентабеллик(фойдалилик)дир. Турли корхоналар молиявий фаолиятининг самарадорлиги одатда мутлақ (абсолют) кўрсаткичлар асосида эмас, балки, қиёсий кўрсаткичлар ёрдамида ифодаланади. Маълумки, мутлақ кўрсаткич ҳисобланган соф фойда корхонанинг ишлаб чиқариш, иқтисодий ва молиявий фаолиятини сифат жиҳатидан тавсифламайди. Бунинг учун рентабеллик кўрсаткичларидан

¹ Бухалков М.И. “Управление персоналом: развитие трудового потенциала”.- М.: “Инфра-М”. 2005.- с. 106.

фойдаланилади. Амалиётда фойда ва даромад асосида рентабелликни аниқлаш услублари кенг тарқалган бўлиб, уни қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$P = \Phi / XС \text{ ёки } P = Д / XС$$

бу ерда;

P- рентабеллик;

Φ – олинган фойда;

Д – олинган даромад;

XС – рўйхат бўйича ўртача ходимлар сони.

Рентабеллик кўрсаткичлари корхонанинг даромадлилик даражасини, бошқача қилиб айтганда, бир бирлик харажат эвазига олинган даромад миқдорини тавсифлайди. Хўжалик юритишнинг янги шароитида меҳнат самарадорлиги таҳлилида фойдаланилаётган меҳнат ресурсларининг фойдаси ва меҳнат сарфи ўртасидаги нисбат катта назарий ва амалий аҳамият касб этади. Бу нисбатни В.В.Новожилов ва Б.М.Генкинлар, меҳнат рентабеллиги, дея номлашади¹. Фикримизча, бу кўрсаткични иш ҳақиға харажатлар ёки ишчи-хизматчилар жами харажатлар рентабеллиги шаклида таърифлаш тўғрироқ бўлади:

$$P_i = \frac{K_i - X_i}{X_i}$$

бу ерда;

P_i - i турдаги меҳнат рентабеллиги;

K_i - i гуруҳи ходимлари фаолияти натижасида қўшилган қиймат;

X_i - i гуруҳи ходимларига харажатлар.

Меҳнат салоҳияти рентабеллиги ҳам инсон капиталидаги ўсиш билан уни ривожлантиришга қилинган харажатлар нисбати шаклида аниқланиши мумкин. Умуман олганда, натижалар ва харажатлар нисбати мусбат бўлган ҳар қандай меҳнат рентабел ҳисобланиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, ходимлар меҳнати натижаси уларга қилинган харажат миқдоридан катта

¹ Генкин Б.М. “Экономика и социология труда”.-М.:”Норма-Инфра-М”. 2001.- с. 115.

бўлса, унда ушбу категориядаги ходимларнинг меҳнати рентабел ҳисобланади.

Меҳнат салоҳияти самарадорлигини режалаштириш нуктаи назаридан меҳнат унумдорлиги ва рентабеллигида юзага келган ўзгаришларнинг сабабларини аниқлаш муҳимдир. Бундай ўзгаришларга сабаб бўлган омиллардан ҳар бирининг ўзгаришдаги улуши алоҳида аниқланиши мумкин. Омилли таҳлилнинг қўлланилиши мураккаб бўлмаган занжирли алмаштириш усули ҳар бир омилнинг натижага таъсирини яққол кўриш имконини беради¹.

Меҳнат салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан яна бири меҳнат интенсивлиги кўрсаткичидир. Иқтисодий назарияда “меҳнат интенсивлиги” деганда унумли меҳнат жараёнида бир вақт бирлигида сарфланган ишчи кучи, инсон энергияси миқдори тушунилади. Меҳнат интенсивлиги масаласи узоқ йиллардан бери олимларнинг (Климов Н.А., Колесников И.Е., Косилов С.А., Патрушев В.Д., Писарев А.С., Пруденский Г.А., Ушеров И.Г., Черкасов Г.Н.) диққат марказида турган бўлса-да, бугунга қадар яқунланган назарий ечим топилганича йўқ ва у ҳамон муаммолигича турибди. Таклиф этилган кўрсаткичлар эса меҳнат интенсивлигини атрофлича ва тўлалигича ифодалай олмайди ва мураккаблиги туфайли амалий аҳамият касб эта олмаяпти.

Меҳнат салоҳиятининг оптималлиги масаласи назарий жиҳатдан ишланмаган. Ходимнинг фойдали меҳнат коэффиценти 100 фоиз бўлиши умкин эмас, бундан ташқари у бир қанча ташқи омилларга ҳам боғлиқдир. Меҳнат жараёнида инсон фаолиятининг самарадорлигига доир тадқиқотлар натижасида фойдали меҳнат коэффиценти мураккаб динамикага эга эканлиги аниқланган. Масалан, иш куни давомида меҳнат қобилияти куйидаги босқичлардан ўтади:

-ишга киришиш ва меҳнат қобилиятининг ўсиб бориши меҳнат хусусиятлари, унинг ташкил этилиши ва инсоннинг шахсий хусусиятларига боғлиқ ҳолда бир неча дақиқадан 1,5 соатгача давом этади;

¹ Пардаев М.Қ., Абдукаримов И.Т., Исроилов Б.И. “Иқтисодий таҳлил”. -Т.: “Меҳнат” 2004. -236-245-б.

-барқарор юқори меҳнат қобилияти босқичи меҳнатнинг оғирлиги, мураккаблигига боғлиқ ҳолда 2 – 2.5 соат давом этади;

-меҳнат қобилиятининг пасайиш босқичи чарчаш билан боғлиқдир.

Санаб ўтилган босқичларнинг вақт давомидаги нисбати ходимнинг фойдали меҳнат коэффициентини белгилайди. Бундан ташқари, фойдали меҳнат коэффициентига ёш, касб бўйича иш стажы ва ҳ.к. ҳам таъсир кўрсатади¹. Корхонада меҳнат салоҳиятидан оқилона фойдаланиш учун кўйидаги талабларга риоя этилиши керак:

-ходимлар сонининг бажарилаётган иш ҳажмига мутаносиблиги;

-корхона ишчи-хизматчилари таркибий тузилишининг ишлаб чиқариш объектив омиллари билан белгиланиши;

-ходим эга бўлган малака даражасининг у бажараётган ишлар мураккаблиги билан мутаносиблиги;

-иш вақтидан фойдаланишда максимал самарадорлик;

-ишчи-хизматчиларнинг ишлаб чиқариш ихтисослигининг кенгайтирилиши ва малакасининг доимий тарзда оширилишига шароит яратиш².

Меҳнат салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи умумлашган кўрсаткич сифатида таклиф этилган кўрсаткичлар ҳам мавжуд бўлиб, улардан бири иш вақтидан фойдаланиш даражаси кўрсаткичи бўлиб у кўйидагича аниқланиши мумкин:

$$K_{mc} = \frac{H\Phi - B\dot{Y}}{H\Phi}$$

бу ерда;

K_{mc} - меҳнат салоҳияти коэффициенти;

$H\Phi$ - иш вақти номинал фонди, киши / кун;

$B\dot{Y}$ – иш вақти йўқотишлари, киши / кун.

Бу кўрсаткич иқтисодий салоҳият, фоолият соҳалари ва миқёси бўйича бир-биридан фарқ қилувчи корхоналарни ҳам таққослашга, корхона

¹ Шаталова Н.И. “Трудовой потенциал работника”.- М.: “Юнити-Дана”. 2003. -с. 180.

² Бухалков М.И. “Управление персоналом: развитие трудового потенциала”. -М.: “Инфра-М”. 2005. –с. 52.

фаолияти динамикасини баҳолашга имкон бериш туфайли муҳим ҳисобланади.

Самаранинг ўзига хос хусусиятлари, авваломбор, турли ишлаб чиқариш жараёнларининг шахс ривожланиши ва шахслараро муносабатларга, ходимларнинг жисмоний ва ақлий имкониятларидан фойдаланишга, уларнинг ижодий фаоллигини оширишга таъсирида намоён бўлади. Маълумки, ходимларнинг ижтимоий муносабатлари таркибидаги жараёнлар ва механизмлар мураккаблиги, турли-туманлиги ва кўп қирралилиги билан ажралиб туради. Ушбу жараён ва механизмлар таъсири ходимлар категориялари бўйича ҳам, бошқарув даражалари бўйича ҳам турлича бўлади¹. Шу боис бугунги кунда корхонада меҳнат салоҳиятидан фойдаланишнинг ижтимоий ва иқтисодий самарадорлигини баҳолаш учун ягона бир мезон таклиф этиш ниҳоятда мураккаб. Шундан келиб чиққан ҳолда корхоналар юқорида тилга олинган услублардан кенгроқ фойдаланиш имкониятларини қидириб топишлари керак.

Назорат ва муҳокама учун саволлари

1. Меҳнат ресурслари ва меҳнат унумдорлиги тушунчаларининг моҳиятини тушунтириб беринг?
2. Иш вақти баланси, унинг моҳияти ва зарурияти нималардан иборат.
3. Меҳнат унумдорлиги ва уни ҳисоблаш усуллари санаб беринг?
4. Меҳнат унумдорлигининг юқори бўлиши қандай омилларга боғлиқ?
5. Иш ҳақи тўловларини ташкил этиш тартибини тушунтириб беринг?.
6. Корхона персонали қандай гуруҳларга бўлинади?
7. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг тариф тизими нима?
8. Касб, малака, мутахассис тушунчаларига изох беринг?

¹ Черкасов Г.Н. Теория и практика научной организации труда в промышленности.-Л.:Лениздат.1993.с.97.

V – БОБ. АСОСИЙ ВОСИТАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ВА УЛАРНИНГ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ

5.1. Корхонанинг асосий капитали ва унинг тузилиши

Капитал - бу корхона мулкнинг пул шаклида баҳоланишидир. Корхона мулки ва капитали баҳоланишини корхона балансида кўриш мумкин. Капитал таркибининг умумий кўринишини қуйидаги жадвалдан кўришимиз мумкин.

5.1-жадвал.

Корхона капиталининг таркиби¹			
Шу жумладан			
Корхона капитали	Асосий капитал	Айланма капитал	
Ўзига тегишли бўлган	Асосий фондлар	Айланма ишлаб чиқариш фондла ри	Муомала фондла ри
Қарз ҳисобига олинган	Узоқ муддатли мажбури ятлар	Қисқа муддатли мажбуриятлар	

Мулк - бу товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишдаги моддий ва номоддий элементларнинг йиғиндисидир.

Мулкнинг моддий элементлари бўлиб, ер участкалари, бинолар, иншоотлар, ускуналар, машиналар, хом-ашё, ярим фабрикатлар, тайёр маҳсулотлар, пул маблағлари хизмат қилади.

¹ Смагин В.Н. Экономика предприятия: учебное пособие/ В.Н.Смагин.-М.: КНОРУС, 2006. с.18.

Мулкнинг номоддий элементлари сотилиши ёки берилиши мумкин бўлган - фирманинг номи ва унинг нуфузи, товар белгилари, доимий миждозлар доираси, бошқарув тажрибаси, персонал малакаси, патентлар, ноу-хау, муаллифлик ҳуқуқлари, контрактлар ва бошқалар ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида кўрсатилишича: “Бозор муносабатларини ривожлантиришига қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма хил шаклдаги мулк ташкил этади”. Корхона мулкни унинг мустақил балансида акс этадиган асосий фондлари ва оборот маблағлари қиймати ва бошқа бойликлар ташкил этади.

Корхона тўғрисидаги қонуний ҳужжатларга кўра қўйидагилар корхона мол- мулкни ташкил этувчи манбалар ҳисобланади:

- таъсис этувчиларнинг пул ва моддий бадаллари;
- махсулотлар(ишлар ва хизматлар)ни реализация қилишдан, шунингдек хўжалик фаолиятининг бошқа турларидан олинган даромадлар;
- қимматли қоғозлардан олинадиган даромадлар;
- банк ва бошқа қарз берувчиларнинг кредитлари;
- капитал маблағ ва бюджетдан дотациялар;
- ташкилотлар, корхоналар ва фуқароларнинг текинга ва хайрия мақсадларида берган бадаллари, шунингдек мерос тўғрисида, айирбошлаш ва совға қилиш йўли билан оладиган даромадлари;
- Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан тақиқланмаган ўзга манбалар.

Автономия коэффиценти ($K_{авт}$) капиталнинг умумий йиғиндисидagi ўзига тегишли бўлган капиталнинг улушини кўрсатади:

$$K_{акт} = \frac{\dot{M}}{\dot{M} + KM}$$

бу ерда;

$\dot{M}$, KM - тегишли равишда корхонанинг ўз ва қарз маблағлари. Амалиётда $K_{авт}$ - 0,6дан катта бўлса. Корхона ўртача автоном ҳисобланади.

Молиявий барқарорлик коэффиценти ($K_{бар}$) ўз маблағларининг қарз маблардан юқори эканлигини кўрсатади:

$$K_{бар} = \frac{\check{M}}{KM}$$

Корхона молиявий барқарор бўлиши учун ўз капитали қарз капиталидан 1,5 баробар юқори бўлиши керак.

Капиталдан самарали фойдаланиш капитал рентабеллиги кўрсаткичи орқали баҳоланади:

$$R = \frac{\Phi}{\check{M} + KM}$$

бу ерда:

Φ - фойда сўм / йил.

Миллий иқтисодиётнинг асосини ташкил қилувчи корхоналар тажрибасига кўра соф рентабелликнинг ўртача миқдори, инфляция даражаси 2-6 фоизни ташкил қилганда 0,1-0,15(яъни 10-15 фоиз) га тенг бўлади.

Асосий капитал деб, бир неча ишлаб чиқариш давларида, ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиб, маҳсулотга ўз қийматини секин – аста ўтказиб натурал кўринишини сақлаб қоладиган барча меҳнат воситаларига айтилади. Асосий капиталга хизмат муддати бир йилдан ортиқ бўлган воситалар киритилади. Бир йилдан кам хизмат қилувчи воситалар айланма капиталга киритилади.

Асосий фондлар ишлаб чиқариш капиталининг бир қисми бўлиб, моддий шаклга айланган бинолар, иншоотлар, узатувчи ускуналар, машина ва дастгоҳлар, транспорт воситалари, бошқа асосий фондларларда ифодаланади. Асосий фондлар ишлаб чиқариш жараёнидаги иштирокига қараб ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фондларига бўлинади. Ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиш даражасига қараб асосий фондлар актив ва пасив асосий фондларларга бўлинади. Актив асосий фондлар меҳнат

предметларига тўғридан тўғри таъсир этади. Пассив асосий фондлар ишлаб чиқариш учун шароит яратади.

Асосий фондларнинг таснифи: бинолар, иншоотлар, машина ва ускуналар, транспорт воситалари, ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентари, ўрнатишга мўлжалланган ускуналар, тугалланмаган объектлар, бошқа турдаги асосий фондлар.

5.2. Асосий фондларнинг эскириши ва амортизацияси

Ишлаб чиқариш жараёнида асосий фондлар жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскиради. Жисмоний эскириш миқдори қуйидаги формула орқали аниқланиши мумкин:

$$K_{жэ} = \frac{X_{\phi}}{X_n} = \frac{T_{\phi} * Y_{\phi}}{T_n * Y_n}$$

Агар асосий фондлар объектини (бино, иншоотлар)нинг унумдорлигини аниқлаш қийин бўлса, қуйидаги формула ишлатилади:

$$K_{жэ} = \frac{T_{\phi}}{T_n}$$

бу ерда;

T_{ϕ} - ускунанинг ҳақиқат(фактик)даги хизмат муддати

T_n -ускунанинг норматив муддат бўйича хизмат муддати

X, M, Y - ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг жами ҳажми, унумдорлиги ва хизмат муддати.

Эскириш коэффициенти бўйича мутлақ (сўмда) қийматнинг йўқолиши аниқланади:

$$\mathcal{E}_{ж} = K_{жэ} * S_n$$

бу ерда;

S_n - асосий воситаларнинг дастлабки баланс қиймати.

Маънавий эскириш, баъзан иқтисодий эскириш дейилади, яъни илғор технологияларнинг (арзонроқ ва унумлироқ) пайдо бўлиши натижасида бор

асосий воситаларнинг жисмоний эскиришидан олдин қийматининг йўқолиши билан ифодаланади. Маънавий эскириш 2 хил шаклда мавжуд бўлади :

1-турдаги маънавий эскириш замонавий шароитда такрор ишлаб чиқаришнинг арзонлашиши натижасида асосий фондлар қийматининг камайишига олиб келади:

$$K_{мэ1} = \frac{S_n - S_b}{S_n}$$

бу ерда;

Sw, Sn- корхона асосий воситаларининг дастлабки ва қоплаш қийматлари

$$\mathcal{E}_m = K_{эм} * S_n$$

2 - турдаги маънавий эскириш янги унумлироқ ва самаралироқ машиналарнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Эски машиналардан фойдаланиш самарасиз бўлиб қолиши мумкин, натижада жисмоний эскириш муддати етиб келмасдан олдин ҳисобдан чиқарилади. Бундай эскириш қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K_{мэ2} = 1 - \frac{S_n^{ян}}{S_n^{эски}} \times \frac{T^{эски} \times П^{эски}}{T^{ян} \times П^{ян}}$$

$$MЭ2 = K_{мэ2} \times S_n^{эски}$$

бу ерда;

ян ва эски - мувофиқ равишда янги ва эски асосий воситалар;

П ва **Т** - машинанинг унумдорлиги ва муддати;

S_n- асосий восита объектининг дастлабки қиймати.

Маънавий эскиришнинг зарарини камайтиришга асосий воситалар объектини модернизация ва реконструкция қилиш йўли билан шунингдек, тезлаштирилган амортизация йўли орқали эришиш мумкин.

Амортизация - бу доимий эскириш жараёни бўлиб, асосий воситалар объекти қийматининг ишлаб чиқарилган маҳсулотга ўтишидир. Корхонада амортизацион фонди деб аталувчи махсус фондда капитал жамғарилади.

Хизмат муддати орқали амортизацион фондида асосий фондлар объектининг дастлабки қийматига тенг бўлган миқдор пайдо бўлади, шундан сўнг эскирган объектни алмаштириш мумкин. Шундай қилиб амортизация капиталнинг “доимийлигини” таъмин этади, унинг моддий қобиғи хизмат муддати орқали янгиланади, бошқа моддий шаклга ҳам кириши мумкин, лекин ҳаракатдаги капитал миқдори ўзгармас бўлиб қолади.

Амортизация ажратмаси доимий капиталнинг ажралмас қисми бўлиб хизмат қилади. Унинг йиллик миқдори қуйидагича аниқланади:

$$A = \frac{S_n - S_l}{T_n} \quad (\text{сўм/йил})$$

бу ерда;

S_n, S_l - асосий фондлар объектининг дастлабки(баланс) ва тугалланиш қийматлари;

T_n - норматив хизмат муддати.

Амортизация нормаси:

$$AH = \frac{A}{S_o} = \frac{S_o - S_l}{T_n * S_o} * 100$$

Амортизация нормаси давлат томонидан барча турдаги асосий воситалар учун ўрнатилади, чунки амортизация фойда учун солиқ қалқони бўлиб хизмат қилади: амортизация юқори бўлса, ишлаб чиқариш харажатлари ҳам юқори бўлади, фойда камаяди, натижада фойда учун солиқнинг базаси мутаносиб равишда қисқаради.

Формула бўйича ҳисобланадиган амортизация нормаси текис (мутаносиб)дир, чунки унинг миқдори йилдан йилга ўзгармайди.

Амортизациянинг тезлаштирилган усули мавжуд бўлиб, у маънавий эскиришдан суғурталайди, амортизацион фонднинг тезроқ шаклланишига ва амалда ишлатилаётган ускунани янгисига алмаштиришга имкон беради (5.2-жадвал).

Тезлаштирилган амортизациядан ташқари секинлашган амортизация ҳам мавжуд. Унда амортизация нормаси биринчи йили кейинги йилдагига караганда камроқ бўлади. Янги ва жуда қиммат прогрессив ускуна жорий қилинганда маҳсулот таннарни қимматлашиб кетмаслиги ва рақобатга бардош бермайдиган ҳолатга келиб қолмаслиги учун қўллашда аҳамиятга эга.

5.2 - жадвал.

Қурилиш корхонасининг амортизация нормасини аниқлаш

Хизмат муддати, йил	Тесқари тартибда ёзилган, йил	Амортизация нормаси (1ус:15)
1	5	
2	4	
3	3	
4	2	
5	1	
6	$\sum 15$	Жами 15:15

5.3. Асосий фондлардан фойдаланишнинг умумий кўрсаткичлари

Асосий фондлардан фойдаланиш даражасини қуйидаги кўрсаткичлар ифодалайди:

Экстенсив фойдаланиш коэффициенти - асбоб-ускуналардан амалда ҳақиқий фойдаланилган вақтнинг улардан режа бўйича фойдаланиш муддатига нисбати орқали аниқланади.

$$K_{\text{экс}} = \frac{t_{\text{хак}}}{t_{\text{реж}}}$$

бу ерда;

$t_{\text{хак}}$ – ускуналардан ҳақиқий фойдаланилган вақт, соатлар;

$t_{\text{реж}}$ – ускуналарнинг нормага асосан фойдаланиш муддати, соатлар.

1. Ускуналардан фойдаланишда интенсив фойдаланиш коэффициентидан фойдаланилади. Уни қуйидаги формула бўйича ҳисоблаш мумкин:

$$K_{\text{инт}} = \frac{B_{\text{ф}}}{B_{\text{н}}};$$

бу ерда;

$B_{\text{ф}}$ – вақт бирлигида ускунада ишлаб чиқарилган ҳақиқий маҳсулот миқдори;

$B_{\text{н}}$ – вақт бирлигида ускунада техник жиҳатдан асосланган маҳсулот ишлаб чиқариш нормаси.

2. Ускунадан интеграл фойдаланиш коэффициенти ускунадан экстенсив ва интенсив фойдаланиш коэффициентларининг кўпайтмаси орқали аниқланиб, унинг вақт ва қувват бўйича банд бўлишини (фойдаланилиши)ни комплекс тавсифлайди.

Бизнинг мисолимизда $K_{\text{экс}} = 0,83$ ва $K_{\text{инт}} = 0,9$ - ускунадан интеграл фойдаланиш коэффициенти қуйидагига тенг бўлади:

$$K_{\text{интегр.}} = K_{\text{экс}} * K_{\text{инт}} = 0,83 * 0,9 = 0,75$$

Корхоналарда бундай ускуналарнинг бир эмас, бир нечта – ўнта ёки юзтасидан фойдаланилиши мумкин.

3. Сменалик коэффициенти - сутка давомида машина-сменаларнинг ўрнатилган ускуналарнинг умумий сони ёки ишчи ўринларига нисбатини аниқлаш зарурияти туғилади. Бу ҳолда сменалик коэффициенти қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$K_{cm} = \frac{MC}{UC}$$

бу ерда;

МС - сутка давомида ҳақиқий ишланган машина-сменалар йиғиндиси;

УС - ўрнатилган асбоб-ускуналарнинг умумий сони.

4. Ускуналарнинг юкланиш коэффиценти ҳам ускуналардан вақт бўйича фойдаланишни тавсифлайди. Сменалилик коэффицентида фаркли равишда, у маҳсулотнинг меҳнат ҳажмини ҳисобга олади. У мазкур ускунада тайёрланган барча маҳсулотлар меҳнат ҳажмини унинг ишлаш вақти фондига нисбати орқали аниқланади. Мазкур мисолда ушбу коэффицент қуйидагича бўлади:

$$K_{юк} = \frac{1,44}{2} = 0,72$$

Корхонада асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни тўлиқ баҳолаш учун экстенсив кўрсаткичлардан ташқари, уларнинг қувват бўйича юкланиш табиатини ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу ерда юқорида айтиб ўтилганидек, технологик ускуналар амалдаги унумдорлигининг, яъни техник асосланган прогрессив унумдорликнинг норматив унумдорликка нисбати асосида аниқланади

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг умумлашган кўрсаткичлари - фонд қайтими, фонд рентабеллиги, фонд зичлиги кабилардир.

1) Фонд қайтими- асосий фондлар бирлигига (қиймати бўйича) тўғри келган маҳсулот ишлаб чиқаришни характерлайди. У маҳсулотни сотишдан тушган бир йиллик тушумнинг (В) асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қийматига нисбати сифатида аниқланади:

$$\Phi_k = \frac{B}{\Phi_c}$$

2) Маҳсулотнинг фонд сиғими - фонд қайтимига тескари қиймат бўлиб, қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$\Phi_c = \frac{\Phi_{\text{ўр}}}{B}$$

Фонд сиғими капитал кўйилмалар(инвестициялар)ни тежаш ёки кўпайтириш билан узвий равишда боғлиқ бўлади. Масалан, маҳсулот фонд сиғими пасайиб, унинг ишлаб чиқариш ҳажми доимий ёки ўсувчи бўлганда асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш шароитлари яхшиланади.

3) Капитал кўйилмаларини тежашни аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\mathcal{E}_k = \Phi_e \times B$$

бу ерда;

$\mathcal{E}_k$ – капитал кўйилмаларни тежаш, сўм;

Φ_e – ҳисобот йилида маҳсулот фонд сиғимининг ўтган йилдагига нисбатан ўзгариши, сўм.

4) Фонд рентабеллиги (Φ_p) кўрсаткичи корхонанинг умумий йиллик фойдасининг – $MR(Q)$ нинг асосий фондлар қийматига нисбати билан қуйидаги усулда топилади:

$$\Phi_p = \frac{MR(Q)}{O_\phi}$$

бу ерда;

Φ_p – фонд рентабеллиги кўрсаткичи;

$MR(Q)$ – корхонанинг умумий фойдаси, сўм;

Асосий фондларнинг пасив қисмини, биноларнинг ишлаб чиқариш майдонларидан фойдаланиш даражасини аниқлашда, ишлаб чиқариш майдонининг ҳар бир квадрат метрига тўғри келадиган маҳсулот миқдорини ифодаловчи кўрсаткичлардан фойдаланилади

5) 1 м^2 майдонда ишлаб чиқариладиган маҳсулот:

$$M_q = \frac{Q_r}{I_m}$$

бу ерда:

M_q - 1 кв.м майдонда ишлаб чиқариладиган маҳсулот, сўм;

Q_r - ялпи маҳсулот миқдори, сўм;

I_m - ишлаб чиқариш майдони (m^2).

Бу кўрсаткич фақат асосий фондларнинг пассив қисмидан фойдаланишни ифодаламасдан, балки асбоб-ускуналардан фойдаланиш даражасини ҳам кўрсатади. Ҳар $1m^2$ майдондан олинаётган маҳсулот миқдори канча кўп бўлса, майдонлардан ва ўрнатилган ускуналардан яхши фойдаланилаётганликдан далолат беради.

5.4. Қурилиш корхонасининг асосий воситалар билан таъминланганлиги ва улардан фойдаланиш самарадорлиги таҳлили

Қурилиш корхонасининг асосий воситалар билан таъминланганлиги ва улардан оқилона фойдаланиши бажарилган қурилиш-монтаж ишлари ҳажми, қурилиш маҳсулотини сотишдан тушган даромад каби кўрсаткичларнинг ўсишини таъминлайди. Қурилишда ишлаб чиқариш ихтисослигини ҳисобга олган ҳолда асосий маблағларнинг актив қисми таҳлилига асосий эътибор қаратиш лозим.

Таҳлил жараёнида қуйидаги масалаларни ечиш зарур:

-корхона ва унинг алоҳида қурилишларининг қурилиш машина-механизмлари билан таъминланганлигини ҳамда улардан фойдаланиш даражасини ҳам умумлаштирувчи, ҳам хусусий кўрсаткич сифатида аниқлаш;

-таҳлил қилинаётган кўрсаткичларнинг ўзгариш сабабларини очиб бериш;

-асосий маблағлар кўрсаткичлари ўзгаришининг қурилиш-монтаж ишлари ҳажмига таъсирини аниқлаш;

-мавжуд заҳираларни аниқлаш ва асосий маблағлардан фойдаланишни яхшилаш чора-тадбирларини режалаштириш.

Асосий воситалар билан таъминланганлик таҳлилининг манбаи қуйидагилардир:

- қурилиш объектининг ишлаб чиқариш режаси ва графиги;
- Форма №1 “Корхона баланси”;
- Форма №5 “Баланс иловаси (бўлим 3 “Амортизация мулки”)”;
- Форма №11 “Асосий маблағлар мавжудлиги ва ҳаракати ҳақида ҳисобот”;
- лойиҳавий-смета ҳужжатлари;
- корхонанинг техник ривожланиш режаси.

Асосий воситалар таркиби ва тузилиши нарх ўлчовларида 5.3 - жадвалда келтирилган.

5.3 - жадвал

“159 - Қурилиш трести” АЖ нинг 2006 – 2007 йиллардаги асосий

воситалари, уларнинг динамикаси ва тузилиши

Асосий мбла ғ турлар и	2006 йил		2007 йил		Фарқ (+;-)	
	минг сў м.	%	минг сў м.	%	минг сў м.	%
Бино ва иншоот лар	210	0,8	180	0,6	-30	-0,2
Куч машина лари	4800	18,4	5100	18,2	+300	-0,2
Ишчи машина лар	9900	38,1	10800	38,8	+900	+0,6
Ўлчаш ускуна лари	120	0,4	130	0,4	+10	-

Ҳисоблаш техник аси	180	0,7	218	0,8	+38	+0,1
Транспорт	10800	41,6	11500	41,2	+700	-0,3
Жами	26010	100	27928	100	+1918	-

5.3-жадвалда “159-Қурилиш трести” АЖда 2006 йилги қурилиш-монтаж ишлари ҳажмига нисбатан ўсишни таъминлаш лозимлиги туфайли асосий маблағлар баҳосида ўзгариш рўй берган бўлса, асосий маблағларнинг тузилишида муҳим ўзгаришлар юз бермади.

Асосий маблағларнинг ҳаракати ва техник ҳолати таҳлили келтирилган кўрсаткичлар тизимини солиштириш асосида амалга оширилади (5.4-жадвал).

5.4-жадвал маълумотлари асосий воситалар йил охирига дастлабки қиймат бўйича 1036401 минг сўмни ташкил қилганлигини ва олдинги йилдаги даражага нисбатан 92919 минг сўмга кўпайганлигини, қолдиқ қиймат бўйича 573455 минг сўмни ташкил қилган, яъни ўтган йилга нисбатан 8636 минг сўмга камайган.

5.4 - жадвал.

“159-Қурилиш трести” АЖ нинг 2006-2007 йиллардаги асосий фондларнинг ҳолати ва улардан фойдаланиш таҳлили

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	2006 йил	2007 йил	Фарқ (+;-)
Асосий воситаларнинг йил охирига суммаси:			
дастлабки қиймат	943482	1036401	92919
эскириш	361391	462946	101555
қолдиқ қиймат	582091	573455	-8636
Сафдан чиққан асосий воситалар суммаси	1243	3094	1851

Сотиб олинган асосий воситалар суммаси	3986	2135	-1851
Эскириш коэффиценти	0,59	0,79	0,20
Яроқлилик коэффиценти	0,62	0,55	-0,07
Янгиланиш коэффиценти	0,006	0,004	-0,002
Сафдан чиқиш коэффиценти	759,0	334,9	-424,1

Асосий воситаларнинг дастлабки қиймат бўйича қолдиқ қийматга нисбатан ўсиши эскириш коэффицентининг ортиши ва яроқлилик коэффицентининг камайиши, яъни асосий воситалар ҳолатининг ёмонлашувини кўрсатади. Буни коэффицентлар ҳисоб – китоби ҳам тасдиқлайди. Ҳисобот йили охирига асосий воситаларнинг эскириш коэффиценти 0,79 фоизни ташкил қилган, яъни бир йилда 0,20 фоизга ортган. Яроқлилик коэффиценти коэффиценти эса 0,07 коэффицентга камайган.

Эскириш коэффицентини камайтириш, яъни асосий воситалар ҳолатини яхшилаш учун ўз вақтида мукамал таъмирлаш талаб этилади, янги асосий воситалар сотиб олиниши лозим бўлади, шунингдек маънавий ва жисмоний эскирган машина ҳамда ускуналар ҳисобдан чиқарилиши керак.

Шунга мувофиқ тарзда қуйида келтирилган жадвалда “159-Қурилиш трести” АЖ нинг 2006-2007 йиллардаги асосий фондлардан фойдаланиш ҳолати таҳлил қилинди.

5.4 - жадвалда келтирилган кўрсаткичлар тизими қуйидаги усулда топилди:

1. Янгилаш коэффиценти ($K_{\text{янг}}$)

$$K_{\text{янг}} = \frac{\text{Кирилган асосий воситалар баҳоси}}{\text{Давр охирида асосий воситалар баҳоси}}$$

2. Сафдан чиқариб юбориш коэффиценти ($K_{\text{чик}}$)

$$K_{\text{чик}} = \frac{\text{Чиқариб юборилган асосий воситалар баҳоси}}{\text{Давр бошида асосий воситалар баҳоси}}$$

3. Эскириш коэффициенти ($K_{эс}$)

$$K_{эс} = \frac{\text{Асосий воситалар эскиришининг йиғиндиси}}{\text{Давр бошида асосий воситалар дастлабки баҳоси}}$$

4. Яроқлилик коэффициенти ($K_{яр}$)

$$K_{яр} = \frac{\text{Асосий воситаларнинг қолдиқ баҳоси}}{\text{Асосий воситаларнинг дастлабки баҳоси}}$$

Асосий воситаларнинг ҳаракати ва техник ҳолати таҳлили ташкилотдаги салбий ўзгаришларни аниқлаш имконини беради. 2007 йилда асосий маблағларнинг янгилаш, ўсиш ва техник яроқлилик коэффициентлари пасайган, бу эса шундан далолат берадики, асосий капитални янгилаш стратегияси ва ўзини иқтисодий қопламайдиган маблағлар ижарасининг асосий йўналиши нотўғри бўлган.

Биринчидан, ижара ҳақи муҳим даражада шахсий асосий воситанинг машина-смена баҳосини оширади, чунки ижарага берувчининг тадбиркорлик даромадларини ўз ичига олади.

Иккинчидан, асосий воситаларни объектга кўчиришда катта харажатлар қилиниш эҳтимоли бор.

Учинчидан, техник ҳолат ва асосий техник хусусиятлари талабга жавоб бера олмай, қўшимча харажат қилишга тўғри келиши мумкин.

Асосий воситаларнинг маънавий эскириши ва ёш таркибини таснифлаш учун уларни самарали ишлатилиш ва ишга тушириш ҳақиқий муддати бўйича гуруҳлаш керак.

Қурилиш корхоналарини турлари бўйича машина ва механизмлар билан таъминланганлаигини мақсадга мувофиқ равишда аниқлаш лозим.

5.5 – жадвал.

“159-Қурилиш трести” АЖ нинг машина ва механизмларнинг асосий турлари билан таъминлангалик ҳолати

Номлари

Бирликлар сони
режа амалда

Фарқ
(+;-)

1. 0,15дан 0,5см ² ҳажмдаги ковшли эскаваторлар	10	8	-2
2. Минорали кранлар	3	2	-1
3. Автокранлар	4	4	-
4. Суваш агрегатлари	12	9	-3
5. Булдозерлар	5	4	-1
6. Грейдерлар	5	4	-1

5.5-жадвалда “159-Қурилиш трести” АЖнинг машина ва механизмларнинг асосий турлари билан таъминлангалик ҳолати таҳлил қилинган. Бунда, минорали кранлар режада 3 донa режалаштрилган бўлса, амалда 2 минорали кран ишлаганлигини кўришимиз мумкин. Қолган барча кўрсаткичлар ҳам амалда кам бажарилганлигин кўришимиз мумкин.

Умуман олганда, машина ва механизмларнинг барча асосий гуруҳлари бўйича ижарага олинган асосий маблағлар ҳисобига тўлдирилиши мумкин бўлган етишмовчиликлар мавжуд. Мавжуд машина ва механизмларнинг эскириши катта бўлганлиги сабабли техник бузилишлар натижасида навбатчиликлар ўртасида ҳамда навбатчилик пайтларида тўхтаб қолишлар эҳтимоли мавжуд.

Асосий маблағлардан фойдаланишнинг умумлаштирувчи хусусиятлари учун қуйидаги кўрсаткичларни текшириб чиқамиз:

1) асосий маблағларнинг рентабеллик коэффиценти (даромаднинг асосий фондлар ўртача йиллик қийматига нисбати);

2) фонд қайtimi (қурилиш маҳсулоти сотувининг асосий маблағлар ўртача йиллик қийматига нисбати);

3) фонд сифими (асосий маблағлар ўртача йиллик қийматининг қурилиш маҳсулоти сотилишидан тушган тушумга нисбати);

4) асосий фондлар актив қисмининг фонд қайtimi (қурилиш маҳсулоти сотилишидан тушган тушумнинг асосий фондлар актив қисми ўртача йиллик қийматига нисбати).

Қурилиш корхонаси ишлаб чиқариш хўжалик фаолиятида ишлаб чиқариш фондлари ва ноишлаб чиқариш мақсадларидаги фондларидан фойдаланилади. Ишлаб чиқариш фондларининг уч шакли: ишлаб чиқариш, пул ва товар фондлари мавжуд. Барча турдаги фондларнинг умумий вазифаси узлуксиз ишлаб чиқариш ва такрорий ишлаб чиқаришни таъминлашдан иборат, шунинг учун ҳам уларни ишлаб чиқариш фондлари деб атайдилар.

Ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг энг муҳим вазифалари:

- улардан фойдаланиш самарадорлиги;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифати;
- ишлаб чиқариш фондларини энг кам сарфланган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш, яъни маҳсулот таннархини пасайтириш;
- бириктирилган (бўнакланган) ишлаб чиқариш фондлари энг кам миқдорини ишлаб чиқариш ва сотишдан иборат ҳисобланади.

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг тўлдириб бориши ва айланувчанлиги корхонанинг молиявий ҳолати ва рентабеллик даражасига таъсир этувчи омил бўлиб, унинг учун асосий фондларга қанча хусусий ва заём маблағлари сарфланганлигининг аҳамияти йўқ эмас.

Қурилиш корхонасининг асосий воситаларига қўйилмалар, (уларни) ишлатиш ва такрорий тўлдириб бориш самарадорлиги нуқтаи назаридан бир қатор қоидаларни ҳисобга олиш лозим:

-асосий воситаларнинг ишдаги фойдалилиги муайян муддат мобайнида сақланади, шунинг учун уларни сотиб олиш ва фойдаланиш бўйича харажатлар ҳам вақт бўйича тақсимланган;

-асосий воситаларни жисмоний алмаштириш (янгилаш) уларнинг қиймат алмашиниш пайтига мос келмаслиги мумкин, натижада корхона фаолиятининг молиявий натижаларини пасайтирувчи йўқотишлар ва зарарлар келиб чиқиши мумкин;

-мазкур ҳолда корхона асосий фондларини ўз вақтида ва иқтисодий асосланган қайта баҳолаш ғоят муҳим ўрин тутди;

-асосий воситалардан фойдаланиш самарадорлиги уларнинг тури, мансублиги, ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиш хусусияти ва шу каби жихатидан турлича баҳоланади.

Асосий фондларни таҳлил қилиш учун ахборот манбалари сифатида йиллик ва чораклик бухгалтерия ҳисоботининг 1 ва 3 – шаклларида фойдаланилади.

Асосий воситалар ҳолатининг горизонтал ва вертикал таҳлили услубияти (турлари бўйича асосий фондлар ҳолати ҳисоб китоби ва қиёслама баҳоси) 3 – маълумотлари бўйича 5.6 - жадвалда келтирамыз.

5.6 - жадвалда “159-Қурилиш трести” АЖ нинг 2006-2007 йиллардаги асосий фондларнинг ҳолати ва улардан фойдаланиш даражаси таҳлил қилинган бўлиб, бунда асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати 2006 йилда 582091 минг сўмни, 2007 йилда 573455 минг сўмни ташкил қилган ҳолда 8636 минг сўмга камайган. Сотишдан тушум 2006 йилда 10609312 минг сўмни, 2007 йилда 6706276 минг сўмни ташкил қилган, яъни 3903036 минг сўмга камайган. Соф фойда 2006 йилда 911375 минг сўмни, 2007 йилда 4976 минг сўмни ташкил қилган, яъни 906408 минг сўмга камайган. Асосий воситаларнинг фонд самарадорлиги 2006 йилда 1822,6 тийинни, 2007 йилда 653,2 тийинга камайиб, 1169,4 тийинни ташкил қилган.

5.6 - жадвал

“159-Қурилиш трести” АЖ нинг 2006-2007 йиллардаги асосий фондлардан фойдаланиш таҳлили

(минг сўм)					
№	Кўрсаткичлар	2006 йил	2007 йил	Фарқ (+;-)	Ўзг. нис, %
	А	В	С	Д	Е
1	Асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати	582091	573455	-8636	98,5
2	Сотишдан тушум	10609312	6706276	-3903036	63,2
3	Соф фойда	911375	4976	-906408	0,54

4	АВ фонд самарадорлиги, тийин (2қ : 1қ x 100)	1822,6	1169,4	-653,2	64,2
5	АВ рентабеллиги, % (3қ : 1қ x 100)	156,6	0,86	-155,7	0,5
6	АВ фонд самарадорлиги ўсиши ҳисобига маҳсулот кўпайиши, минг сўм (D4 x C1) / 100	X	-37458080,1	X	X
7	Шунинг ўзи, маҳсулот умумий ўсишига фоизларда (C6 / D2) x 100	X	0,96	X	X

Асосий воситалар рентабеллиги 2006 йилда 156,6 фоизни, 2007 йилда 155,7 пунктга камайиб, 0,86 фоизни ташкил қилган. Асосий воситалар фонд самарадорлиги ўсиши ҳисобига 2007 йилда 2006 йилга нисбатан 37458080,1 минг сўмлик маҳсулот камайган.

5.7 - жадвалда “159-Қурилиш трести” АЖ нинг 2006-2007 йиллардаги мулк таркиби таҳлил қилинган. Мулк қиймати 2006 йилда 7939059 минг сўмни ташкил қилиб, 2007 йилда 1753875 минг сўмга, ёки бўлмаса камайиб, 6185184 минг сўмни ташкил қилган. Мулкка нисбатан фоизларда узоқ муддатли активлар 2006 йилда 603062 минг сўмни, яъни 7,59 фоизни ташкил этган, 2007 йилда 583375 минг сўмни ташкил қилиб 9,43 фоизни ташкил этган. Пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий қўйилмалар 2006 йилда 317763 минг ташкил қилган бўлса, айланма маблағларга нисбатан 4,33 фоизни ташкил қилган бўлса, 2007 йилда 532315 минг сўмни ташкил қилган бўлса, айланма маблағларга нисбатан 9,50 фоизни ташкил қилган. Хусусий маблағлар 2006 йилда 2104044 минг сўмни ташкил қилган бўлса, мулкка нисбатан 26,5 фоизни ташкил қилган, 2007 йилда эса, хусусий маблағлар 1145278 минг сўмни ташкил қилган бўлса, мулкка нисбатан 18,5 фоизни ташкил қилган.

5.7 - жадвал.

“159-Қурилиш трести” АЖ нинг 2006-2007 йиллардаги мулк таркиби

минг сўм

№	Кўрсаткичлар	Молиявий ҳисобо т	2006	2007	Фарқ
----------	---------------------	----------------------------------	-------------	-------------	-------------

		шакли ва сатрла ри	йил	йил	(+;-)
	1	2	3	4	5
A	Мулк қиймати	400	7939059	6185184	- 175 387 5
B	Мулкка нисбатан фоизларда узоқ муддатли активлар	130 B2 / A2 x 100	603062 7,59	583375 9,43	-19687 1,84
C	Айланма (ҳаракатчан) воситалар мулкка нисбатан, фоизларда	390 C2 / A2 x 100	7335997 92,4	5601809 90,6	- 173 418 8 -1,8
D	Моддий айланма маблағлар – айланма маблағларга нисбатан, фоизлада	140 D2 / C2 x 100	557858 7,60	865736 15,4	307878 7,8
E	Пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий қўйилмалар айланма маблағларга нисбатан, фоизларда	320 + ... + 360 E2 / C2 x 100	317763 4,33	532315 9,50	214552 5,17
F	Хусусий маблағлар мулкка нисбатан, фоизларда	480 F 2 / A2 x 100	2104044 26,5	1145278 18,5	- 958 766 -8
G	Заём маблағлари мулкка нисбатан, фоизларда	770 G2 / A2 x 100	5835015 73,5	5039906 81,5	- 795 109 8
H	Узоқ муддатли заём маблағлари заём маблағлариг а нисбатан,	490 H2 / G2 x 100	27748 0,47	- -	- -

фоизларда					
I	Қисқа муддатли заём маблағлари	$710 + \dots + 740$	259959	914682	654723
	заём маблағлари		4,45	18,1	13,65
	заём маблағларига нисбатан,	$I2 / G2 \times 100$			
	фоизларда				

Узоқ муддатли заём маблағлари 2006 йилда 27748 минг сўмни ташкил қилган бўлса, заём маблағларига нисбатан 0,47 фоизни ташкил қилган, 2007 йилда бу кўрсаткич ҳисобот балансида кўрсатилмаган. Қисқа муддатли заём маблағлари 2006 йилда 259959 минг сўмни ташкил қилган бўлса, заём маблағларига нисбатан 4,45 фоизни ташкил қилган, 2007 йилда эса 914682 минг сўмни ташкил қилиб, заём маблағларига нисбатан 18,1 фоизни ташкил қилган.

Кўриниб турибдики, акциядорлик жамиятининг 2007 йилдаги мулк таркиби ҳолати 2006 йилга нисбатан анча ёмон ҳолатни кўрсатиб турибди. Жамият раҳбарияти томонидан мажкур ҳолатларни тўғри таҳлил қилиб унинг мулкӣ ҳолати таркиби бўйича тезкор чоралар кўриши лозим. Бўлмаса жамиятнинг асосий фаолиятдан оладиган фойдасига ва унинг молиявий ҳолатига катта зарар келтириши мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлари

1. Корхона мулки ва унинг яратилиш манбаларини айтиб беринг?
2. Асосий капитал ва асосий фондлар тушунчаларини тушунтириб беринг?
3. Асосий фондларнинг таркиби нималардан иборат?
4. Жисмоний ва маънавий эскиришнинг фарқини тушунтириб беринг?
5. Амортизация ажратмалари тушунчасини айтиб беринг?
6. Фондлар қайтими нима?
7. Фондлар рентабеллиги нима?

8. Асосий фондлардан фойдаланиш даражасининг қандай кўрсаткичлари мавжуд?

9. Экстенсив фойдаланиш коэффиценти қандай аниқланади?

10. Интенсив фойдаланиш коэффиценти қандай аниқланади?

11. Ишлаб чиқариш жараёнида асосий фондлар нима жиҳатдан эскиради?

ХУЛОСА

Бозор шароитида қурилиш корхоналари хўжалик фаолятини юритиш таҳлили қуйидаги учта жиҳатлара йўналтирилган бўлади:

-биринчидан, қурилиш корхонасининг иқтисодий кўрсаткичлари таҳлиliga мажмуавий ёндашувни таъминлаш;

-иккинчидан, тармоқлар бозорида қурилиш ташкилотининг рақобатбардошлигини баҳолаш учун малакали бозор таҳлиlinи амалга ошириш;

-учинчидан, қурилиш ташкилотида аналитик ишларнинг мавжуд ахборот таъминоти тизимини самарали қўллаш ва ривожлантириш.

Бундан қурилишда иқтисодий таҳлил муаммолари ва уларнинг ечимларини намоён этувчи умумий хулосалар чиқарилади.

1. Доимий ўсиб боровчи пудрат ишлари бозорининг пудратчиларга нисбатан талаби, жадаллашувчи кураш мослашувчан бизнес стратегияларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш ўзгаришларига, хусусий ресурс салоҳиятининг доимий ўзгаришига қурилиш ташкилотларининг тезкор мослашувчанлигида. Бу фақатгина қурилишда яхши ташкил этилган аналитик ишларнинг ҳисобига амалга оширилиши мумкин.

2. Замонавий қурилиш ташкилотидаги иқтисодий таҳлил тизими бизнес муҳити мониторинги ва омилларининг ташкилот ички ресурс имкониятлари билан мос келишини таъминлаши лозим. Кутилмаган номувофиқликлар аниқлангандан кейингина уни тузатиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишга киришиш лозим.

3. Қурилиш ташкилотининг бозор салоҳиятини аниқлаш бозорда энг муваффақиятли хизмат кўрсатувчи рақибларнинг кўрсаткичлари билан солиштириш таҳлилига таянади. Бозор шароитида қурилиш корхоналари хўжалик юритиш фаолиятини таҳлил қилишда қурилиш ва қурилиш маҳсулотларининг барча ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиш зарур.

Қурилиш ташкилоти фаолиятининг самарадорлигини ошириш ўз навбатида, ҳам маъмурий бошқарув, ҳам ишчи кадрларга бир хилда тегишли бўлган инсон омилларини ҳаракатга келтиришни талаб этади. Таҳлил жараёнида фақатгина инсон ресурсларини аниқлаш эмас, балки корхонанинг кадрлар салоҳиятини ва унинг ўзгариш тенденциясини ўлчаш, ташкилотнинг кадрлар сиёсати қанчалик самарли эканлигини аниқлаш зарур.

4. Меҳнат унумдорлигини ошириш қурилиш ишлари ҳажмининг ўсиши, қурилиш муддатлари бўйича келишув мажбуриятларига риоя қилиниши молиявий натижаларнинг ўсишини белгиловчи омиллардан биридир. Мазкур омилни ҳаракатга келтириш қурилишнинг техник таъминланганлиги, қурилиш ишлаб чиқариш ташкилоти ва бошқа меҳнат унумдорлигини ҳар тарафлама таҳлил қилиш ва сифатли аналитик ахборотлар орқали унинг кенгайтиш захирилари асосида ишлаб чиқилган чора-тадбирларни такомиллаштиришни талаб этади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. “Ўзбекистон: бозор иқтисодиётига ўтишда шахсий модел”. –Т: “Ўзбекистон”, 1993.
2. Каримов И.А. “Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисодий сиёсат, мафкура”. –Т: “Ўзбекистон”, 1996.
3. Каримов И.А. “Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлида”. –Т: “Ўзбекистон”, 1995.
4. Каримов И.А. “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида”. –Т: “Ўзбекистон”, 1995.
5. Ўзбекистон Республикаси корхоналари тўғрисида қонун.
6. Ўзбекистон Республикасининг бухгалтерия ҳисоби тўғрисида қонун. Т., 1996.
7. Ўзбекистон Республикасининг солиқ кодекси. Тошкент, 1998.
8. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом. ЎзРВМ қарори, 1999.
9. Халқ хўжалигида ҳисоб-китоблар ўз вақтида ўтказилиши учун корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг масъулиятини ошириш борасидаги чора - тадбирлар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. 12 май 1995 йил, 12 май.
10. Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти. –Т., 1998-1999.
11. Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари. –Т., 1995.
12. “Анализ хозяйственной деятельности в промышленности”. – Минск. “Высшая школа”, 1999.

13. Акрамов Э.А. “Қорхонанинг молиявий ҳолатини таҳлили”, –Т.: “Молия”, 2003.
14. Абрютин М.С., Грачёв А.В., “Анализ финансово-экономической деятельности предприятия”. –М., 2000.
15. Баканов М.И., Шеремет А.Д. “Экономический анализ”. –М., “Финансы и статистика”. 1999.
16. Баканов М.И., Шеремет А.Д. “Теория экономического анализа”. –М., “Финансы и статистика”. 1996.
17. Бухгалтерский анализ. Перевод с англ. –Киев. Торгово-издательское бюро, 1993.
18. Григорьев Ю.А. “Учёт, анализ и контроль внешнеэкономической деятельности и валютных операций”. –М., ПАИМС, 1993.
19. Демеченков В.Е., Милета В.И. “Системный анализ деятельности предприятий”. –М., “Финансы и статистика” 1990.
20. Ергешев Е.Е. “Иқтисодий ва молиявий таҳлил”. Дарслик. –Т., “Молия”, 2000.
21. Ергешбоев В.В., Волжин И.О. “Финансовый анализ”. –Т., 1998.
22. Ефимова О.В. “Финансовый анализ”. –М.: 1996.
23. Ергешев Е.Е. «Иқтисодий ва молиявий таҳлил». Дарслик. –Т., “Молия” 2000.
24. Иброҳимов А.Т. “Молиявий таҳлил”, –Т, «Меҳнат», 1995.
25. Исроилов Б. “Молиявий таҳлил”. –Т., 1999.
26. Ковалёв В.В. “Финансовый анализ”. –М., “Финансы и статистика”. 1996.
27. Қодирхонов С.Б., Жуманиёзов К.К. “Бухгалтерия ҳисобининг стандарт шакллари ташкил қилиш асослари”, –Т., 1993.
28. Қодирхонов О.Б. “Саноатда бухгалтерия ҳисоби”. –Т., “Ўзбекистон”, 1993.

29. Методика анализа деятельности производственного предприятия (объединения). Издание 2-ое под ред. А.Бужинского., А.Шеремета. –М., “Финансы и статистика”. 1995.
30. Новодворский В.Д., Пономарёва Л.В., Ефимова О.В. Бухгалтерская отчётность: Составление и анализ. В 3-х частях. –М., Бухгалтерский учёт. 1994.
31. Палий В.Ф. “Новая бухгалтерская отчётность”. “Содержание, методика анализа”, Контролинг, 1991.
32. Пардаев М.К. “Иқтисодий таҳлил”. Ўқув қўлланма –Т., Самарқанд кооператив институти, 2001.
33. Пардаев М.К. “Иқтисодий таҳлил назарияси” – Самарқанд: “Зарафшон”, 2001.
34. Савицкая Г.В. “Анализ хозяйственной деятельности предприятия”. Минск, “Новое знание”, 1994.
35. Савицкая Г.В. “Методика комплексного анализа хозяйственной деятельности”. –М., ИНФРАМ 2001.
36. Шеремет А.Д. и др. “Методика финансового анализа предприятия”. –М., “Финансы и статистика”. 1992.
37. Шеремет А.Д., Сунц В.П. “Аудит”. –М., 1995.
38. Шишкин А.К., Микрюков В.А., Дишпант И.Д. “Учёт, анализ, аудит на предприятии”. –М. 1996.
39. Шоалимов А.Х. “Бошқарув таҳлили”. Ўқув қўлланма. –Т., ТДИУ, 2003.
40. “Финансовый анализ деятельности фирмы”, –М.: Ист. Сервис, 1994.
41. Фридман П. “Контроль затрат и финансовых результатов при анализе качества и продукции”. Перевод с англо –М., ЮНИТИ Аудит, 1994.
42. Черкасов В.Е. “Практическое руководство по финансово-экономическим расчётам”, –М. Метаинформ. 1995.

43. Хритгри., Фосткер Г. “Бухгалтерский учёт: Управленческий аспект. Перевод с англ. –М., “Финансы и статистика”, 1995.

44. Энтони Р., Рис Дж. Учёт: ситуации и примеры. Перевод с англ. – М., “Финансы и статистика”. 1993.